

«Υδωρ καὶ αἷμα».
Κριτικὲς παρατηρήσεις, ἑρμηνευτικὲς
προσεγγίσεις καὶ ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις μὲ
ἀφορμὴ τὸ ἐδάφιο Ἰω. ιθ' 34.*

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ

Εἰσαγωγικά

Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὁ αἰώνας τῆς ἐκκλησιολογίας». Ὡς γνωστόν, ἡ συμβολὴ τῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς σκέψεως ἐπὶ τοῦ καιρίου αὐτοῦ δογματικοῦ ζητήματος κινήθηκε κυρίως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐκθέσεως καὶ προβολῆς τῆς λεγομένης εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας. Εἰδικότερα, ἡ ἐκκλησιολογικὴ διάσταση τῆς εὐχαριστιακῆς ἱερουργίας ἀναπτύχθηκε σὲ πλάτος καὶ διατυπώθηκε μὲ σαφήνεια, μεταξὺ ἄλλων

---

*Συντομογραφίες:

ALAND, *Liste* = K. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testament* [Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung 1], Berlin 1963.

BOISMARD, *Problèmes de critique textuelle* = M.-É Boismard, *Problèmes de critique textuelle concernant le quatrième évangile*, *Revue Biblique* 60 (1953) 347-371.

CPG = *Clavis Patrum Graecorum*, 5 τόμοι, ἐπιμ. M. Geerard καὶ F. Glorie [Corpus Christianorum], Turnhout 1974-1987 (τ. IIIA, ἐπιμ. J. Noret, Turnhout 2003). *CPG Supplementum*, ἐπιμ. M. Geerard καὶ J. Noret [Corpus Christianorum], Turnhout 1998.

VAN ESBROECK, *Le discours du Catholicos Sahak III* = M. van Esbroeck, *Le discours du Catholicos Sahak III en 691 et quelques documents arméniens annexes au Quinisexste*, στὸ NEDUNGATT-FEATHERSTONE, *The Council in Trullo*, σσ. 323-454.

HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica* = A. Hänggi καὶ I. Pahl, *Prex eucharistica. Textus e variis Liturgiis antiquioribus selecti* (Spicilegium Friburgense 12), Fribourg 1968 (ἀνατύπ. 1978).

JOANNOU, *Discipline*, I.1-2 καὶ II = P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (I^e-IXe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti - fasc. IX], 2 τόμοι σὲ 3 μέρη καὶ μὲ εὐρετήριο (Index), Grottaferrata 1962-1964.

LAURENT, *Le rituel de la proscomidie* = V. Laurent, *Le rituel de la proscomidie et le métropolitain de Crète Élie*, *Revue des études byzantines* 16 (1958) 116-142.

έρευνητών, από τους πρωτοπρεσβυτέρους Νικόλαο Ἀφανάσιεφ, Γεώργιο Φλωρόφσκυ, Ἀλέξανδρο Σμέμαν και τὸν μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη (Ζηζιούλα)¹. Οἱ κορυφαῖοι αὐτοὶ ἐκφραστὲς τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας ὑποστήριξαν κάτι ποὺ μοιάζει πλέον αὐτονόητο, ὅτι ὑπάρχει ἀδιάρρηκτη σχέση μεταξύ τῆς μᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας².

Στὴν προσπάθειά τους νὰ καταλήξουν σὲ μιὰ ὀρθή «ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῆς θείας Εὐχαριστίας»³ καί, ἀντιστρόφως, σὲ μιὰ τεκμηριωμένη εὐχαρι-

METZGER, *A Textual Commentary* = B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart ²1994.

NEDUNGATT-FEATHERSTONE, *The Council in Trullo* = G. Nedungatt καὶ M. Featherstone, *The Council in Trullo Revisited* [Κανονικά 6], Roma 1995.

Novum Testamentum Graece = Barbara καὶ K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini καὶ B. M. Metzger, *Novum Testamentum Graece*, ἔκδ. 27η, Stuttgart 1993.

PG = J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, Parisiis 1857-1866.

Πηδάλιον = Ἀγαπίου ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου μοναχοῦ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας ...*, Ζάκυνθος ³1864 (ἀνατύπ., Θεσσαλονίκη 1991).

ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα*, τ. Β' = Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Β, Ἀθήνησι 1852.

SC 10 bis = P. Th. Camelot, *Ignace d'Antioche-Polycarpe de Smyrne. Lettres-Martyre de Polycarpe* [Sources chrétiennes 10 bis], Paris 1969.

TAFT, *The Precommunion Rites* = R. F. Taft, *The Precommunion Rites. A History of the Liturgy of St John Chrysostom*, τ. 5 [Orientalia Christiana Analecta 260], Roma 2000.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι* = Π. Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας* [Texte und Untersuchungen zur Byzantinisch-Neugriechische Philologie 15], Ἀθήνησι ²1982.

1. Γιά μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν σημαντικότερων ἐκφραστῶν τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας, βλ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ Σ., *Εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία καὶ μοναστικὴ πνευματικότητα*. Τὸ ζήτημα τοῦ γεροντισμοῦ, σὺν Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία. Ἡ «θεολογία τοῦ 60», ἐπιμ. Π. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ, Θ. Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ καὶ Θ. ΑΜΠΙΑΤΖΙΔΗ, Ἰνδικτος 2009, σσ. 547-631 καὶ SKUBLICS E., *The Rebirth of Communion Ecclesiology within Orthodoxy: From Nineteenth Century Russians to Twenty-First Century Greeks*, *Logos* 46 (2005) 95-124.

2. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*, κεφ. λη' · BORNERT R., GOUILLARD J., PÉRICHON P. καὶ SALAVILLE S., *Nicolas Cabasilas, Explication de la divine liturgie* [Sources chrétiennes 4 bis], Paris 1967, σσ. 230-232: «Σημαίνεται δὲ ἡ ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις. ... τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν εἶ τις ἰδεῖν δυνηθεῖ ... οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τὸ κυριακὸν ὄψεται σῶμα. ... Διὰ ταῦτα οὐδὲν ἀπεικὸς ἐνταῦθα διὰ τῶν μυστηρίων τὴν ἐκκλησίαν σημαίνεσθαι».

3. Δανειζόμεστε τὴ φράση αὐτὴ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου τοῦ καθηγητῆ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

σιακή θεώρηση της Ἐκκλησίας, οἱ παραπάνω ἐρευνητὲς ἀντλήσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους καὶ τὶς θέσεις τους πρωτίστως ἀπὸ δύο ἀλληλοσυμπληρούμενες πηγές· ἡ πρώτη ἀσφαλῶς εἶναι ἡ πατερικὴ γραμματεία καὶ ἡ δευτέρη προέρχεται ἀπὸ τὸν χώρο τῆς λατρείας (λειτουργικὰ κείμενα καὶ λατρευτικὴ πράξη).

Σύμφωνα μὲ τὴν εὐσύνοπτη διατύπωση τοῦ μητροπολίτου Περγάμου κ. Ἰωάννου, «... ἡ Εὐχαριστία δὲν ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τόσον ὡς πρᾶγμα, ἀλλ' ὡς πρᾶξις ὅχι τόσον ὡς κοινωνία εἰς τὰ ἅγια, ὅσον ὡς κοινωνία τῶν ἁγίων (ἀρσενικόν), ἐκφραζομένη οὕτω διὰ τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως»⁴. Βεβαίως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι «τὰ ἅγια», δηλαδὴ τὰ τίμα καὶ ἅγια εὐχαριστιακὰ δῶρα⁵, καὶ ἡ «κοινωνία εἰς τὰ ἅγια»⁶ στεροῦνται καθαντὰ ἐκκλησιολογικῆς ἀξίας καὶ περιεχομένου. Ἐξάλλου, ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας θεωρεῖται, ἀπὸ τὰ πρωτοχριστιανικὰ ἤδη χρόνια, τύπος τῆς ὅλης εὐχαριστιακῆς συνάξεως καὶ τῆς συγκροτήσεως τῆς Ἐκκλησίας, γεγονός πού καθίσταται σαφὲς ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἀγιογραφικὸ χωρίο: «ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν»⁷ (Α΄ Κορ. ι' 17) καὶ τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴ εὐχή, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὴ Διδαχὴ (θ' 4), κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου αἰώνα:

ΦΙΛΙΑ, Ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῆς θείας Εὐχαριστίας, *Σύναξη* 61 (1997) 45-52. Βλ. καὶ ZIZIOULAS J., *The Ecclesiological Presuppositions of the Holy Eucharist*, *Nicolaus* 10 (1982) 333-349.

4. *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1965 (ἀνατύπ., Ἀθήνα 1990), σ. 19. Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church* [Contemporary Greek Theologians 4], Crestwood, NY 1985 (ἀνατύπ., Crestwood, NY 1993), σ. 60.

5. Βλ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΘΕΟΦΟΡΟΥ, *Πρὸς Φιλαδέλφεις*, δ' (CPG §1025)· SC 10 bis, σ. 122.

6. Βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ (ψ.), *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, γ' 12, «Μυστήριον συνάξεως εἶτ' οὖν κοινωνίας» (CPG §6601)· HEIL G., καὶ RITTER A. M., *Corpus Dionysiacum*, II, PSEUDO-DIONYSIUS AREOPAGITA, *De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin-New York 1991, σ. 92.18-21: «Τὸν γὰρ ἐγκεκαλυμμένον καὶ ἀδιαίρετον ἄρτον ἀνακαλύψας καὶ εἰς πολλὰ διελὼν καὶ τὸ ἐνιαῖον τοῦ ποτηρίου πᾶσι καταμερίσας συμβολικῶς τὴν ἐνότητα πληθύνει καὶ διανέμει παναγεσάτην ἐν τούτοις ἱερουργίαν τελῶν». Βλ. καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, κεφ. πς' (86:IV.13), «Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων» (CPG §8043)· KOTTER P. B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 2 [Patristische Texte und Studien 12], Berlin-New York 1973, σ. 197.168-172.

7. Βλ. TAFT R. F., *One Bread, One Body: Ritual Symbols of Ecclesial Communion in the Patristic Period*, σὺν *Nova Doctrina Vetusque: Essays in Early Christianity in Honor of Fredric W. Schlatter, S.J.*, ἐπιμ. D. KRIES καὶ C. B. TKACZ [American University Studies, Series VII, Theology and Religion 207], New York 1999, σσ. 23-50.

«ὥσπερ ἦν τοῦτο [τό] κλάσμα⁸ διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν»⁹.

Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἁγίου ἄρτου, εἶναι δυνατὸ νὰ χωρήσουμε σὲ μία ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς Εὐχαριστίας, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση κεκραμένου οἴνου κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Ἡ μετὰ χειρᾶς μελέτη κινεῖται πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση¹⁰. Εἰδικότερα, ἀφοῦ παρουσιάσουμε συνοπτικῶς τὴ σημερινὴ πράξι κρᾶσεως τοῦ οἴνου κατὰ τὴν ὥρα τῆς Προθέσεως, θὰ ἐκθέσουμε τὶς διάφορες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις στὸ καινοδιαθηκικὸ χωρίο Ἰω. ιθ' 34, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν βυζαντινὸ λειτουργικὸ τύπο, ἀπαγγέλλεται κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἐνώσεως τοῦ οἴνου καὶ τοῦ

8. Στὴ μελέτη του μὲ τίτλο: Regarding the Background of the Liturgical Traditions in the Didache: The Question of Literary Relation between Didache IX,4 and the Fourth Gospel, *Vigiliae Christianae* 23 (1969) 81-87, ὁ Α. Vööbus, ἰσχυρίζεται ὅτι, στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ στὴν προηγηθεῖσα ἐπικεφαλίδά τοῦ τμήματος «Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος», ἡ ἀρχικὴ γραφὴ τοῦ κειμένου ἤθελε τὴ λέξι «ἄρτος» καὶ ὄχι «κλάσμα». Πέραν αὐτῆς τῆς λεπτομέρειας, ὁ Vööbus θεωρεῖ ὅτι ὑπάρχει σαφὴς ἐκκλησιολογικὴ διάσταση στὸ κείμενο αὐτὸ τῆς Διδαχῆς θ' 4, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ βιβλικὸ χωρίο Ἰω. ια' 52, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Vööbus, σχετίζεται μὲ αὐτὰ καθαντὰ τὰ τίμα δῶρα.

9. Διδαχή, θ' 4 (CPG §1735): HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 66 (= J. P. AUDET, *La Didachè. Instructions des Apôtres* [Études Bibliques], Paris 1958, σ. 234.17-19). Πρβλ. Διδαχή, ι' 5· HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σσ. 66-68 (= J. P. AUDET, *La Didachè*, αὐτόθι, σ. 236). Τὸ χωρίο τῆς Διδαχῆς, θ' 4 ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ στὴν εὐχαριστιακὴ εὐχή («Εὐχὴ προσφόρου») τοῦ λεγομένου Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος Θμουέως. Βλ. HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 130 (CPG §2495): «...καὶ ὥσπερ ὁ ἄρτος οὗτος ἐσκορπισμένους ἦν ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθεὶς ἐγένετο εἰς ἓν, οὕτω καὶ τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν συναξον ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ πάσης χώρας καὶ πάσης πόλεως καὶ κόμης καὶ οἴκου καὶ ποιήσον μίαν ζωσαν καθολικὴν ἐκκλησίαν». Βλ. RODOPOULOS PANTELEIMON E. (νῦν μητρ. Τυρολόης καὶ Σερεντίου), *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967 καὶ JOHNSON M. E., *The Prayers of Sarapion of Thmuis: A Literary, Liturgical, and Theological Analysis* [Orientalia Christiana Analecta 249] Roma 1995, σσ. 48 καὶ 224-226. Πρβλ. Fragmentum Dêr-Balyzeh· HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 126. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀναφορὰ τῆς Μονῆς Dêr-Balyzeh (Εἰσαγωγικά-Κείμενον-Σχόλια), *Θεολογία* 61 (1990) 381-389. Γὰ τούς συμβολισμοὺς τῆς Προθέσεως σχετικὰ μὲ τὸν ἄρτο, βλ. FELMY K. C., Der Christusknaube auf dem Diskos. Die Proskomidie der orthodoxen Liturgie als Darstellung von "Schlachtung des Lammes" und Geburt des Herrn, *Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie* 23 (1979) 95-101.

10. Ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, ἡ μόνη ἄλλη ἐκκλησιολογικὴ, μὲ τὴν εὐρεῖα ἐννοια τοῦ ὄρου, μελέτη, πὺ ἀφορᾷ στὸ ποτήριο τῆς Εὐχαριστίας, εἶναι αὐτὴ τοῦ P. LEBEAU, La signification ecclésiologique de la coupe eucharistique d'après les Pères, *Studia Patristica* 10 (1970) 366-373.

ὔδατος ἐντὸς τοῦ ἁγίου ποτηρίου. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς προσεγγίσεως, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια, εἶναι ἡ ἐπισκόπηση τοῦ παραπάνω χωρίου σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐργασία μας διαιρεῖται σὲ τρεῖς ἐπὶ μέρους ἐνότητες: α) κριτικὲς παρατηρήσεις, β) ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις καὶ γ) ἐκκλησιολογικὲς καὶ ἄλλες προεκτάσεις.

α) Κριτικὲς παρατηρήσεις

Στὴ βυζαντινὴ εὐχαριστιακὴ πράξι, τὸ ποτήριο τῆς Εὐχαριστίας ἐτοιμάζεται κατὰ τὴν Ἀκολουθίαν τῆς προθέσεως, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, εἶχε προσλάβει τὴ σημερινή της μορφή περὶ τὸν δωδέκατο αἰώνα¹¹ καὶ εἶχε γενικῶς ἐπικρατήσει περὶ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα¹². Συγκεκριμένως, μετὰ τὴ νύξη τοῦ ἁμνοῦ μὲ λόγχη καὶ τὴν ἀπαγγελία τοῦ χωρίου Ἰω. ιθ' 34-35 («εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχῃ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἔνυξε καὶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ. καὶ ὁ ἔωρακῶς μεμαρτύρηκε καὶ ἀληθινὴ ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ»), ὁ διάκονος «ἐγγέει τῷ ἁγίῳ ποτηρίῳ ἐκ τοῦ νάματος ὁμοῦ καὶ τοῦ ὕδατος ὁμοίως»¹³. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ μία πρώτη λειτουργικὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ ποὺ ἔρρευσαν «ἐκ τῆς λογχονύκτου πλευρᾶς τοῦ Κυρίου»¹⁴

11. Ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς ἐρωταποκρίσεις τοῦ Ἡλία Κρήτης· LAURENT, *Le rituel de la proscomidie*. Για μία ἀνάλυση τοῦ κειμένου, βλ. Μ. Μ. Бернацкий лб? диак. Михаил Желтов, *Вопросоответы митрополита Илии Критского: Свидетельство об особенностях совершения Божественной литургии в нач. XII в.*, *Вестник ПСТГУ I: Богословие и философия* [Труды кафедры Литургического богословия] 14 (2005) 23–53.

12. Σχετικὰ μὲ τὴν *Πρόθεση*, ἡ μονογραφία τοῦ MANDALÀ M., *La protesi della liturgia nel rito bizantino-greco*, Grottaferrata 1935, παραμένει κλασσικὴ, ἂν καὶ κάποιες ἀπὸ τὶς θέσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του ἔχουν τεθεῖ ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὴ νεότερη ἐρευνα. Ὁ λειτουργιολόγος καθηγητὴς τοῦ Θεολογικοῦ Σεμιναρίου τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου στὴ Νέα Υόρκη π. Ἀλέξανδρος Rentel ἐτοιμάζει νέα συνολικὴ μελέτη γιὰ τὴν *Πρόθεση*, μὲ κύρια πηγὴ τὶς διάφορές χειρόγραφες *Διατάξεις* τῆς θείας λειτουργίας. Γιὰ τὴν *Πρόθεση*, βλ. συνοπτικῶς, πρωτοπρ. ΤΖΕΡΠΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ἡ Ἀκολουθία τῆς προθέσεως (προσκομιδῆς) - ἱστορικολειτουργικὴ θεώρηση, στὸ Λειτουργικὸ ἀνανέωση. Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καὶ λαοῦ Α'* [Σύγχρονοι Λειτουργικοὶ Προβληματισμοὶ 2], Ἀθήνα 2001, σσ. 65-87.

13. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΟΚΚΙΝΟΥ, *Διάταξις τῆς θείας λειτουργίας* Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 3.

14. Βλ. ΣΚΡΕΤΤΑ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ (ἀρχιμ.), *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Κολλυβάδων* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], Θεσσαλονίκη 2008.

κατὰ τὴν ὥρα τῆς σταυρικῆς του θυσίας πρέπει νὰ νοηθοῦν εὐχαριστιακά. Συνεπῶς φαίνεται ὅτι ἡ προσφορά οἴνου καὶ ὕδατος στὴ θεία λειτουργία, κεκραμένου δηλαδή ποτηρίου, θεμελιώνεται στὸ γεγονός τῆς νύξεως τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ρεύσεως αἵματος καὶ ὕδατος, ὅπως αὐτὸ καταγράφεται στὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34. Πρωτοῦ παρουσιάσουμε τίς διάφορες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου ἐδαφίου, κρίνεται σκόπιμο νὰ προηγηθεῖ ἡ κριτικὴ ἐξέταση τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ *apparatus criticus*, πὸν περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση *Novum Testamentum Graece* καὶ στὸ ὁποῖο καταγράφονται τὰ δεδομένα τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, δὲν ὑπάρχουν οὐσιαστικὲς λεκτικὲς ἢ φραστικὲς ἀποκλίσεις στὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34¹⁵. Ὑπάρχει ὁμως μία διαφορὰ, πὸν ἀπαντᾷ στὸ χφ. *Barberiani gr.* 521 (ἀριθμ. 054 στὸν κατάλογο τοῦ K. Aland¹⁶), ἡ ὁποία δὲν καταγράφεται στὴν ἔκδοση *Novum Testamentum Graece*. Συγκεκριμένως, στὸ παραπάνω χειρόγραφο, ἀντιστρέφεται ἡ σειρὰ τῶν λέξεων «αἷμα καὶ ὕδωρ» σὲ «ὕδωρ καὶ αἷμα»¹⁷. Ἡ φαινομενικὰ ἀσήμαντη αὕτη ἀπόκλιση προσλαμβάνει μεγαλύτερη βαρῦτητα, ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὸ χωρίο *Ματθ. κζ' 49* («οἱ δὲ λοιποὶ ἔλεγον· ἄφες ἴδωμεν εἰ ἔρχεται Ἡλίας σώσων αὐτόν»). Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τίς κριτικὲς ση-

15. *Novum Testamentum Graece*, σ. 314. Οἱ μόνες διαφορῆς εἶναι α) «ἦνοιξεν» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «ἔνυξεν» καὶ β) ἡ σειρὰ τῶν λέξεων «ἐξῆλθεν εὐθύς», πὸν σὲ μερικά χειρόγραφα ἀντιστρέφονται. Γιὰ μία γενικὴ εἰσαγωγή σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς κριτικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τίς ἀρχές πὸν διέπουν τὸ ἐγχείρημα αὐτό, βλ. METZGER B. M. καὶ EHRMAN B. D., *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*, Oxford-New York 2005. Γιὰ τὴ θέση τοῦ λεγομένου βυζαντινοῦ κειμένου στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τῆς Καινῆς Διαθήκης, βλ. STURZ H. A., *The Byzantine Text-Type and New Testament Textual Criticism*, Nashville-Camden-New York 1984.

16. ALAND, *Liste*, σ. 41. Τὸ μεγαλογράμματο αὐτὸ ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ χειρόγραφο τοῦ ὀγδόου αἰῶνα δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν κατάρτιση τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τῆς ἐκδόσεως *Novum Testamentum Graece*, διότι ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἕξι μόλις φύλλα, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται λιγότερο ἀπὸ τέσσερα κεφάλαια ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου (*Ἰω. ις' 3-ιθ' 41*) καὶ ἐπειδὴ σχετίζεται μὲ τὴν ὁμάδα τῶν περιοριστοτέρων, κατὰ πλειονοψηφία Βυζαντινῶν, χειρογράφων (*Mehrheitstext*). Βλ. *Novum Testamentum Graece*, σσ. 3*-4* καὶ 46*.

17. <http://arts-itsee.bham.ac.uk/AnaServer?majuscule+0+start.avn> (ἡμερομηνία πρόσβασης: 10 Δεκεμβρίου 2009)· «αὐτὸς εἰς τῶν στρατιωτῶν λογγιτῆ πλευραν ἐνυξεν καὶ ἐξῆλθεν εὐθεὶς ὕδωρ καὶ αἷμα». Ὁ BOISMARD (*Problèmes de critique textuelle*, σ. 348), χωρὶς νὰ μνημονεύει τὸ χφ. 054, ἀναφέρει ὅτι ἡ γραφὴ αὕτη εὐρίσκεται στὸ χφ. 579 (*Paris, Bibl. Nat. Gr.* 97, 130ς α), ὡς καὶ στὴ λατινικὴ (*codex Palatinus*), βοχαίρικὴ καὶ σαχιδικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου.

μειώσεις της εκδόσεως *Novum Testamentum Graece*, υπάρχουν κώδικες στους οποίους προστίθεται στο ἐδάφιο αὐτὸ ἡ ἐξῆς φράση: «ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην ἔνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευρὰν καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα». Εἰδικότερα, λοιπόν, ἡ ἐκτενὴς παραλλαγή τοῦ ἐδ. *Ματθ.* κζ' 49 ἔχει τὴν ἐξῆς μορφή: «οἱ δὲ λοιποὶ ἔλεγον ἄφες ἴδωμεν εἰ ἔρχεται Ἡλίας σώσωσιν αὐτόν, ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην ἔνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευρὰν καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα»¹⁸ καὶ ἀπαντᾷ σὲ σημαντικώτατους ἀρχαίους κώδικες τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπως οἱ ἀκόλουθοι: *Codex Sinaiticus* (Ⲙ, 4ος αἰώνας), *Codex Vaticanus* (B, 4ος αἰώνας), *Codex Ephraemi* (C, παλὶμψηστος τοῦ 5ου αἰώνα), *Codex Regius* (L, 8ος αἰώνας) καὶ ὁ κώδικας 036¹⁹ (Γ, 10ος αἰώνας). Ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ χειρόγραφα τῆς *Vulgata* καὶ σὲ κοπιτικὴ (*mesokemic*, μεσο-αἰγυπτιακὴ) μετάφραση.

Παρὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν σχετικὰ μὲ τὴ γνησιότητα τῆς ἐκτενοῦς παραλλαγῆς τοῦ ἐδ. *Ματθ.* κζ' 49²⁰, θέλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι, σὲ αὐτήν, ἡ σειρὰ τῶν λέξεων «ὕδωρ καὶ αἷμα», ὅπως ἀπαντᾷ στους προαναφερθέντες ἀρχαίους κώδικες, ταυτίζεται μὲ τὴ γραφὴ τοῦ ἐδ. *Ἰω.* ιθ' 34 στὸ *χφ. Barberiani gr. 521*²¹. Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ χωρίο *Α' Ἰω.*

18. *Novum Testamentum Graece*, σ. 84. Τὴν ἴδια ἐπισημάνση κάνει καὶ ὁ J. RAMSEY MICHAELS, *By Water and Blood: Sin and Purification in John and First John*, στὸ *Dimensions of Baptism: Biblical and Theological Studies*, ἐπιμ. PORTER S. E καὶ CROSS A. R., London 2002, σσ. 149-162, ἐδῶ στίς σσ. 154-156. Βλ. καὶ PENNELLS S., *The Spear Thrust: (Mt. 27.49b, v.1./Jn 19.34)*, *Journal for the Study of the New Testament* 6 (1983) 99-115.

19. ALAND, *Liste*, σ. 40.

20. Βλ. μετὰξὺ ἄλλων METZGER, *A Textual Commentary*, σ. 59: «Although attested by – Ⲙ B C L al the words ἄλλος δὲ λαβὼν λόγχην ἔνυξεν αὐτοῦ τὴν πλευρὰν, καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα must be regarded as an early intrusion derived from a similar account in Jn 19.34. It might be thought that the words were omitted because they represent the piercing as preceding Jesus' death, whereas John makes it follow; but that difference would have been a reason for moving the passage to later position (perhaps at the close of ver. 50 or 54 or 56), or else there would have been some tampering with the passage in John, which is not the case. It is probable that the Johannine passage was written by some reader in the margin of Matthew from memory (there are several minor difference, such as the sequence "water and blood"), and a later copyist awkwardly introduced it into the text». Σημειωτέον ὅτι στὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα («ἐκ τοῦ κατὰ *Ματθαῖον*») τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τὸ χωρίο *Ἰω.* ιθ' 31-37 ἀκολουθεῖ ἀκριβῶς μετὰ τὸ ἐδ. *Ματθ.* κζ' 54 («at the close of ver. ... 54»). Περικοπή: *Ματθ.* κζ' 1-38, *Λκ.* κγ' 39-43, *Ματθ.* κζ' 39-54, *Ἰω.* ιθ' 31-37 καὶ *Ματθ.* κζ' 55-61.

21. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος ἀναγνώστης, τὸν ὁποῖο ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Metzger, ἐνδεχομένως νὰ διέσωζε μία προωριότερη γνήσια μαρτυρία γιὰ τὴν ὀρθὴ γραφὴ τοῦ *Ἰω.* ιθ' 34, τὴν ὁποία δὲν γνώριζε ἀπλῶς ἀπὸ μνήμης, καὶ ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ *χφ. Barberiani gr. 521* μᾶς παρέχει μία ἄμμεση, πλὴν δευτερογενή, μαρτυρία γιὰ τὴν γραφὴ αὐτή.

ε' 6-8 («οὗτός ἐστιν ὁ ἐλθὼν δι' ὕδατος καὶ αἵματος, Ἰησοῦς Χριστός, οὐκ ἐν τῷ ὕδατι μόνον, ἀλλ' ἐν τῷ ὕδατι καὶ τῷ αἵματι· καὶ τὸ πνεῦμά ἐστιν τὸ μαρτυροῦν, ὅτι τὸ πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια²². ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσιν»)²³, τότε ἡ σειρά τῶν λέξεων «ὕδωρ καὶ αἷμα» δὲν πρέπει νὰ ἀπορριφθῆι ὡς μία ἀπλή καὶ ἀσήμαντη φθορὰ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Οἱ A. Vaccari καὶ M.-É. Boismard θεωροῦν μάλιστα, ὁ καθένας γιὰ τοὺς δικούς του λόγους, ὅτι πιθανότατα αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ σειρά τῶν λέξεων καὶ στὸ Ἰω. ιθ' 34²⁴.

β) Ἑρμηνευτικὲς προσεγγίσεις

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπάρχει πλήθος πατερικῶν κειμένων ποὺ σχολιάζουν καὶ ἐρμηνεύουν τὸ γεγονὸς τῆς νύξεως τῆς πλευρᾶς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ρεύσεως αἵματος καὶ ὕδατος²⁵. Σημαντικὴ θεωροῦμε τὴν προσέγγιση τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

22. Σαφῶς τὸ κείμενο αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34-35.

Ἰω. ιθ' 35

«... καὶ ὁ ἐωρακῶς μεμαρτύρηκεν, καὶ ἀληθινὴ αὐτοῦ ἐστὶν ἡ μαρτυρία, καὶ ἐκεῖνος οἶδεν ὅτι ἀληθῆ λέγει ...»

Α' Ἰω. ε' 6c-8

«... τὸ πνεῦμά ἐστὶ τὸ μαρτυροῦν, ὅτι πνεῦμά ἐστιν ἡ ἀλήθεια. ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα, καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσιν».

Πρὸβλ. Ἰω. α' 32-34 καὶ ε' 31-35.

23. Γιὰ κριτικὲς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου, βλ. METZGER, *A Textual Commentary*, σσ. 646-649.

24. VACCARI A., «Exivit sanguis et aqua» (Joh. 19, 34), *Verbum Domini* 17 (1937) 193-198 καὶ BOISMARD M.-É., *Problèmes de critique textuelle*, σσ. 348-350.

25. Θεωροῦμε δεδομένη τὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ εὐαγγελιστής, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται στὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 36-37: «ἐγένετο γὰρ ταῦτα, ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῆι, ὅσοι οὐ συντριβήσεται αὐτοῦ. καὶ πάλιν ἑτέρα γραφὴ λέγει· ὄψονται εἰς ὃν ἐξεκέντησαν». Γιὰ μία γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν διαφόρων προσεγγίσεων παλαιότερων καὶ νεωτέρων ἐρμηνευτῶν, βλ. CARVALHO J. C., *The symbology of αἷμα καὶ ὕδωρ in John 19,34: A Reappraisal*, *Didaskalia* 31.1 (2001) 41-59. Οἱ διάφορες νεώτερες δημοσιεύσεις, ποὺ προσεγγίζουν τὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης εὐρίσκονται ἐκτὸς θεματικῆς τῆς παρούσης μελέτης. Βλ. ἐνδεικτικῶς τὶς βιβλιογραφικὲς ἐπισημάνσεις ποὺ παραθέτει ὁ BROWN R. E., *The Death of the Messiah. From Gethsemane to the Grave*, τ. II [The Anchor Bible Reference Library], New York 1994, σσ. 893-894.

«Βούλει μαθεῖν καὶ ἐτέρωθεν τοῦ αἵματος τούτου τὴν ἰσχύν; Βλέπε πόθεν ἔρρευσε τὴν ἀρχὴν καὶ πόθεν τὴν πηγὴν ἔσχεν, ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς δεσποτικῆς. Τεθνηκός γάρ, φησί, τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ σταυρῷ ὄντος ἔτι, προσελθὼν ὁ στρατιώτης ἔνυξε τὴν πλευρὰν τῆς λόγχῃ, εἶτα ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ αἷμα. Καὶ τὸ μὲν τοῦ βαπτίσματος σύμβολον ἦν, τὸ δὲ τῶν μυστηρίων. *Διὰ τοῦτο οὐκ εἶπεν· Ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ, ἀλλὰ πρῶτον ἐξῆλθε τὸ ὕδωρ καὶ τότε τὸ αἷμα, ἐπειδὴ πρῶτον τὸ βάπτισμα καὶ τότε τὰ μυστήρια.* Ἐνυξε τοίνυν τὴν πλευρὰν ὁ στρατιώτης ἐκεῖνος, διώρυξε τὸν τοῖχον τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ ἐγὼ τὸν θησαυρὸν εὔρον καὶ τὸν πλοῦτον ἔλαβον. Οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ ἁμνοῦ γέγονεν· οἱ Ἰουδαῖοι ἔσφαζον τὸ πρόβατον καὶ ἐγὼ τὴν σωτηρίαν τὴν ἀπὸ τῆς θυσίας ἐκαρπώσαμην. *“Ἐξῆλθεν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ὕδωρ καὶ αἷμα”.* Μὴ παραδράμῃς ἀπλῶς, ἀγαπητέ, τὸ μυστήριον. Ἐχω γάρ καὶ ἕτερον λόγον εἰπεῖν μυστικόν· *εἶπον ὅτι τοῦ βαπτίσματος σύμβολον καὶ τῶν μυστηρίων ἐστὶ τὸ αἷμα ἐκεῖνο καὶ τὸ ὕδωρ. Ἐξ ἐκατέρων τούτων ἡ ἐκκλησία γεγέννηται, διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος Ἁγίου, διὰ βαπτίσματος καὶ διὰ μυστηρίων. Τὰ δὲ σύμβολα τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν μυστηρίων ἀπὸ τῆς πλευρᾶς.* Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ἄρα τὴν ἐκκλησίαν ἐδημιούργησεν ὁ Χριστός, καθάπερ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀδάμ τὴν Εὐάν ἐδημιούργησε. Διὰ τοῦτο καὶ Μωϋσῆς περὶ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου διεξιὼν λέγει· *“Ὅστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου”*, τὴν πλευρὰν ἡμῖν αἰνιττόμενος τοῦ δεσπότου. Ὡσπερ γάρ τότε ἔλαβεν ὁ Θεὸς τὴν πλευρὰν καὶ διέπλασε γυναῖκα, οὕτως ἔδωκεν ἡμῖν αἷμα καὶ ὕδωρ ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ καὶ ἀνέπλασε τὴν ἐκκλησίαν. Ὡσπερ οὖν τότε ἐν τῇ ἐκστάσει τὴν πλευρὰν ἔλαβε, καθεύδοντας τοῦ Ἀδάμ, οὕτω καὶ νῦν μετὰ τὸν θάνατον τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ ἔδωκεν, ἐν πρώτοις δὲ τὸ ὕδωρ εἶτα τὸ αἷμα. Ἄλλ· ὅπερ τότε ἡ ἔκστασις, τοῦτο νῦν ὁ θάνατος γέγονεν, ἵνα μάθῃς ὅτι ὁ θάνατος οὗτος ὕπνος λοιπὸν ἐστίν»²⁶.

26. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία κατηχητικαί, λόγος γ'* «πρὸς νεοφωτιστούς», 16-18 (CPG §4467); WENGER A., *Jean Chrysostome. Huit catéchèses baptismales* [Sources chrétiennes 50 bis], Paris 1970, σσ. 160-162. Βλ. καὶ τὴν συνοπτικὴ ἀνάλυση τοῦ ἰδίου Πατέρα, *Εἰς Ἰωάννην*, ὁμ. πε' 3 (CPG §4425); PG 59.463: «Μετὰ δὲ τούτου καὶ μυστήριον ἀπόρρητον ἐτελείτο. Ἐξῆλθε γάρ ὕδωρ καὶ αἷμα. Οὐχ ἀπλῶς δὲ οὐδὲ ὡς ἔτυχεν αὐτὰ ἐξῆλθον αἱ πηγαί· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐξ ἀμφοτέρων τούτων ἡ ἐκκλησία συνέστηκε. Καὶ ἴσασι οἱ μυσταγωγούμενοι, δι' ὕδατος μὲν ἀναγεννώμενοι, δι' αἵματος δὲ καὶ σαρκὸς τρεφόμενοι. Ἐντεῦθεν ἀρχὴν λαμβάνει τὰ μυστήρια, ἵν' ὅταν προσίῃς τῷ φρικτῷ ποτηρίῳ, ὡς ἀπ' αὐτῆς πίνων τῆς πλευρᾶς, οὕτω προσίῃς». Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς Μάξιμον*, κεφ. γ'· PG 51.229 (CPG §4379) καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς Κολοσσαεῖς*. ὁμ. ζ' 4 (CPG §4433); PG 62.342.

Ἡ ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ Χρυσόστομου εἶναι σαφῆς καὶ διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῆς Ἀκολουθίας τῆς προθέσεως. Γιὰ τὸν Χρυσόστομο τὸ ὕδωρ ποὺ ἐξῆλθε ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ συμβολίζει τὸ Βάπτισμα καὶ τὸ αἷμα συμβολίζει τὴν Εὐχαριστία, ἐνῶ γιὰ τὴν Ἀκολουθία τῆς προθέσεως τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ ἔχουν ἀποκλειστικά εὐχαριαστικὰ περιεχόμενα. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ ἱερός Πατήρ, ἀκολουθοῦσε γραφῆ ἴδια μὲ αὐτὴ ποὺ καταγράφεται στὸ χφ. *Barberiani gr.* 521²⁷. Ἐπισημαίνουμε ἐπίσης ὅτι, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ἀγίου σὲ ἄλλη συνάφεια (*Εἰς Ματθαῖον*, ὁμ. πη'), ὁ Χρυσόστομος εἶχε ὑπ' ὄψιν του μίᾳ παραλλαγὴ τῆς ἐκτενοῦς μορφῆς τοῦ χωρίου *Ματθ. κζ' 49*, περὶ τῆς ὁποίας ἀναφεροθήκαμε παραπάνω²⁸.

Παρὰ τὸν συμβολισμό τῆς Προθέσεως, διάφοροι συντάκτες λειτουργικῶν κειμένων ἀκολουθοῦν τὴ γραμμὴ τοῦ Χρυσόστομου καὶ ἐρμηνεύουν συμβολικὰ τὸ ὕδωρ ποὺ ἐξῆλθε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ταυτίζουν μὲ τὸ ὕδωρ τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος²⁹. Ἡ ὑπακοὴ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ποὺ καταγράφε-

27. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς εἶχαν κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ τὴν ἴδια γραφῆ. Βλ. ἐνδεικτικῶς: ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς Λευϊτικὸν* (CPG §1416)· ΒΑΕΗΡΕΝΣ W. A., *Origenes Werke*, τ. 6 [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (= GCS) 29], Leipzig 1920, σ. 411.24-25 «ἄνα γένηται ὁ καθαρισμὸς «ὕδατι καὶ αἵματι», ὅπερ «ἐξῆλθεν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς» τοῦ Σωτῆρος κατὰ τὸν Ἰωάννην» καὶ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*, βιβλ. ι', κεφ. η' 75 (CPG §3487)· HEIKEL I. A., *Eusebius Werke*, τ. 6, *Die Demonstratio evangelica* [GCS 23] Leipzig 1913, σσ. 485.22-25: «Οἷς ἐξῆς ἐπιλέγει ὡσεὶ ὕδωρ ἐξεχύθη (Ψαλμ. κα' 15). Ὅπερ αἰσθητῶς μὲν καὶ κατὰ τὴν ἱστορίαν εἶποι ἄν τις πεπληρωσθαι, ὅτε εἷς τῶν στρατιωτῶν, κατὰ τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην, τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ λόγῃ τὴν πλευρὰν ἐνυξεν, καὶ ἐξῆλθεν εὐθὺς ὕδωρ καὶ αἷμα». Βλ. TISCHENDORF C., *Novum Testamentum Graece*, τ. I, Leipzig 1869 (ἀνάτυπ. Graz 1965), σ. 948. Πρβλ. τὶς ἀναφορὰς σὲ πατερικὰ κείμενα, ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν παραπάνω σειρά, τὶς ὁποῖες συγκέντρωσε ὁ BOISMARD (Problèmes de critique textuelle, σ. 348): «Apollinaire de Hiéropolis, Tatien, Eusèbe de Césarée, Épiphrane, Chrysostome, Théodore, ... Tertullien, Ambroise, Jérôme, Rufin, Avit de Vienne». Στὴν ὑπόσημ. 1 τῆς ὡς ἄνω μελέτης τοῦ BOISMARD δίνονται οἱ ἀντίστοιχες παραπομπές.

28. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ματθαῖον*, ὁμ. πη' (CPG §4424)· PG 58.776: «Ἐνόμισαν Ἥλιαν εἶναι, φησί, τὸν καλούμενον καὶ εὐθὺς ἐπότισαν αὐτὸν ὄξος. Ἐτερος δὲ προσελθὼν λόγῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἐνυξε».

29. Τὴν ἴδια ἐρμηνεῖα δίνουν καὶ διάφοροι πατέρες. Βλ. ἐνδεικτικῶς: ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ ἅγιον Σάββατον*, παρ. 21 (CPG §8059)· KOTTER P. B., *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, τ. 5 [Patristische Texte und Studien 29], Berlin-New York 1988, σ. 130.12-14: «Καὶ λόγῃ πλευρὰν νύττεται τοῦ ἐκ πλευρᾶς τοῦ Ἀδάμ τὴν Εὐὰν δημιουργήσαντος καὶ πηγάζει θεῖον αἷμα καὶ ὕδωρ, πόμα ἀθανασίας καὶ ἀναπλάσεως βάπτισμα». ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥ-

ται στο λεγόμενο *Γρηγοριανό (Ίβηρικό) Λεξιονάριο*³⁰, τὸ δοξαστικό, πὸν ψάλλεται στὸν ἑσπερινὸ τοῦ Σαββάτου τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀντίπασχα³¹, ὁ *Μέγας Κανὼν* τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης³² καὶ ὁ *ιαμβικός κανὼν*, πὸν ψάλλεται τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς³³ ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ δείγματα αὐτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως³⁴. Παρὰ τὶς διαφοροποιήσεις στὰ λειτουργικὰ κείμενα, ἡ

ΜΩΝ, *Κατήχησις γ' 10* (CPG §3585.2)· PG 33.440C. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* (CPG §5208)· PG 74.677AB. ΦΩΤΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια*, ἐρώτησις τί', «Διὰ τί κατὰ τὸ σωτήριον πάθος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς λόγῳ νύττειται;»· PG 101.1157AC. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*· PG 124.281D. ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΖΙΓΑΒΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην*· PG 129.1473C.

30. Παραθέτουμε τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ TARCHNISVILI M., *Le grande lectionnaire de l'Église de Jérusalem (Ve - VIIIe siècle)*, τ. 2 [Corpus scriptorum Christianorum orientalium 205 = Scriptores iberici 14], Louvain 1960, σ. 116: «170. *Hypakoi, modus VI*: a) Spiritus potentium contempstisti, voluntarie in cruce emisisti spiritum tanquam impius, et procax miles lancea aperuit incorruptibile latus tuum, b) de quo emisisti sanguinem et aquam, quo santificasiti apostolos, aqua fecisti purificationem a peccatis; omnipotens Christe Deus, gloria tibi».

31. *Πεντηκοστάριον*, Κυριακὴ τοῦ Ἀντίπασχα, τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας, ἐν τῷ μεγάλῳ ἑσπερινῷ, *Δοξασιτικόν*: «Τῶν θυρῶν κεκλεισμένων, ἐπέστης Χριστέ πρὸς τοὺς μαθητάς. Τότε ὁ Θωμᾶς, οἰκονομικῶς οὐκ εὐρέθη μετ' αὐτῶν· ἔλεγε γάρ· οὐ μὴ πιστεύσω, ἐὰν μὴ ἴδω κἀγὼ τὸν Δεσπότην· ἴδω τὴν πλευράν, ὅθεν ἐξῆλθε τὸ αἶμα, τὸ ὕδωρ, τὸ βάπτισμα· ἴδω τὴν πληγὴν, ἐξ ἧς ἰάθη τὸ μέγα τραῦμα ὁ ἄνθρωπος, ἴδω, πῶς οὐκ ἦν, ὡς πνεῦμα, ἀλλὰ σὰρξ καὶ ὀστέα. Ὁ τὸν θάνατον πατήσας, καὶ Θωμᾶν πληροφορήσας, Κύριε, δόξα σοι». Ἄλλοι ὕμνοι τονίζουν ἀπλῶς τὴ σωτηριολογικὴ διάσταση τῆς ρευσσεως ἐκ τῆς λογχευθείσης πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ. Βλ. ἐνδεικτικῶς: *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, ἡ παγκόσμιος ὕψωσις τοῦ τιμίου Σταυροῦ, Ὁρθρος, κανὼν, ᾠδὴ γ', τροπάριον 2 καὶ *Παρακλητικὴ*, Κυριακὴ (ἡχος πλ. α'), ἐν τῷ μεγάλῳ ἑσπερινῷ, ἀπόστιχα, τροπάριον 2.

32. *Τριώδιον*, Πέμπτη τῆς ε' ἑβδομάδος, Ἀνδρέου Κρήτης Μέγας Κανὼν, ᾠδὴ δ', τροπάριον 20: «Γενέσθω μοι κολυμβήθρα, τὸ αἶμα τὸ ἐκ πλευρᾶς σου, ἅμα καὶ πόμα, τὸ πηγᾶσαν ὕδωρ τῆς ἀφέσεως, ἵνα ἐκατέρωθεν καθαίρωμαι, χριόμενος, πίνων, ὡς χρίσμα καὶ πόμα Λόγε, τὰ ζωηρὰ σου λόγια».

33. *Πεντηκοστάριον*, Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς, Ὁρθρος, κανὼν (Ἰωάννου), ᾠδὴ δ', τροπάριον 1:

«Λουτρὸν τὸ θεῖον τῆς παλιγγενεσίας,
Λόγω κεράννυς συντεθειμένη φύσει,
Ὅμβροβλυτεῖς μοι ῥεῖθρον ἐξ ἀκηράτου
Νενυγμένης σου πλευρᾶς, ὦ Θεοῦ Λόγε,
Ἐπισφραγίζων τῇ ζέσει τοῦ Πνεύματος».

34. Ὁ JOSEPH LEDIT (*La plaie du Côté*, Roma 1970) ἔχει ἐντοπίσει 342 λειτουργικὰ κείμενα πὸν ἐρμηνεύουν συμβολικὰ τὴν πληγὴν στὴν πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ. Δυστυχῶς δὲν εἶχα πρόσβαση στὸ ἔργο αὐτὸ κατὰ τὴ σύνταξη τῆς μελέτης μου. Παραπομπὴ παρὰ TAFT, *The Precommunion Rites*, σσ. 489-490.

εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεία τῆς Ἀκολουθίας τῆς προθέσεως ἐπηρέασε κατὰ τρόπο καθοριστικὸ τὴ συμβολικὴ κατανόηση τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34.

Ὡς γνωστόν, ἡ Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία τοῦ Γερμανοῦ Α' Κωνσταντινουπόλεως³⁵ ἀποτελεῖ σταθμὸ, ὅσον ἀφορᾷ στὶς πληροφορίες μας τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀκολουθίας τῆς προθέσεως. Εἰδικότερα, συναφῶς πρὸς τὸ θέμα μας, στὸ συγκεκριμένο λειτουργικὸ ὑπόμνημα ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα (κεφ. 22):

«Ὁ δὲ οἶνος καὶ τὸ ὕδωρ [ἐστὶ τὸ ἐξεληθὸν ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ αἷμα καὶ ὕδωρ, (Ἰω. ιθ' 34) καθὼς] ὁ προφήτης λέγει· ἄρτος δοθήσεται αὐτῷ καὶ ὕδωρ αὐτοῦ ποτόν (Ἥσ. λγ' 16). Ἀντὶ γὰρ τῆς λόγῃς τῆς κεντησάσης τὸν Χριστὸν ἐν τῷ σταυρῷ, ἐστὶ καὶ αὕτη ἡ λόγῃς»³⁶.

Ἡ συμβολικὴ αὕτη ἐρμηνεία ἐπηρέασε καθοριστικὰ καὶ τὴν τελετουργία τῆς Ἀκολουθίας τῆς προθέσεως. Συγκεκριμένα, εἶναι φανερὸ ὅτι μέχρι τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀναστάσιος Βιβλιοθηκᾶριος μετέφρασε τὸ ὑπόμνημα τοῦ Γερμανοῦ στὰ λατινικά, ἡ σύνδεση τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 μὲ τὴ λειτουργικὴ πράξη μίξεως τοῦ εὐχαριστιακοῦ ποτηρίου κατὰ τὴν ὥρα τῆς Προθέσεως εἶχε συντελεσθεῖ³⁷. Ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴ διάταξη ποῦ δίνει ὁ Ἀναστάσιος, ἀπαγγέλλεται κατὰ τὴν προετοιμασίᾳ τῶν τιμίων δώρων καὶ τὸ ἐδ. Α' Ἰω. ε' 8³⁸.

Βεβαίως ἡ εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 δὲν ὀφείλεται στὸν Γερμανό. Προγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἐρμηνεύουν τὸ ἐδάφιο

35. CPG §8023. Βλ. BORNERT R., *Les commentaires Byzantines de la Divine Liturgie du VIIe au XVe Siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 9], Paris 1966, σσ. 125-180 καὶ TAFT R. F., *The Liturgy of the Great Church. An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm*, *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1980-1981) 45-75.

36. BORGIA N., *Il commentario liturgico di S. Germano Patriarca Costantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario* [Studi Liturgici 1], Grottaferrata 1912, σ. 19. Πρβλ. τὸ κεφ. 39· αὐτόθι, σ. 31.

37. Βλ. BORGIA, ὅπ.π., σ. 20.

38. Ὁλόκληρο τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς· «Et ideo postquam hoc dicit, accepto sancto calice, fundente in eum diacono uinum et aquam, iterum dicit sacerdos: *exiuit de latere Iesu sanguis et aqua, et qui vidit testimonium perhibuit et uerum est testimonium eius* (Ἰω. ιθ' 34-35). Deinde post hoc, posito sancto calice in diuina mensa, digito ostendit intendens in occisum agnum per panem et in effusum sanguinem per uinum, iterum dicens, quia: *tres sunt qui testimonium dant: spiritus, aqua et sanguis, et tres unum sunt* (Α' Ἰω. ε' 8), nunc et semper et in saeculorum».

κατὰ τρόπο εὐχαριστιακὸ καὶ ταυτίζουσι τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ εὐχαριστιακοῦ ποτηρίου. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός, στὸ *Κοντάκιον κατανυκτικὸν εἰς τὸν ἄσωτον υἱόν* (θ'), ἐκθέτει ἀκριβῶς τὴν ἴδια εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεία³⁹.

«Ἱερεῖς, δοῦλοί μου πιστοί, θύσατε τοῦτον τὸν μόσχον
καὶ δότε πᾶσι τρώγειν τοῖς τοῦ δείπνου μου ἀξιῖοις
τὸν ἄσπιλον μόσχον, τὸν καθαρὸν κατὰ πάντα,
τὸν σιτευθέντα ἐξ ἀσπόρου γῆς ἥσπερ ἔπλασε·
δότε δὲ πρὸς τούτοις τίμιον πόμα,
αἷμα τε καὶ ὕδωρ τὸ ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς αὐτοῦ
πηγάζον τοῖς πιστεύουσι.
Πάντες οὖν πάντοτε φάγετε τοῦτον·
κἂν γὰρ μερίζεται, ἀλλ' οὐ μερίζεται,
οὐδὲ διαιρεῖται, οὐδὲ δαπανᾶται,
ἀλλ' εἰς αἰῶνας χορτάζει πάντας·
εἰς ἔδесμα γὰρ πρόκειται
πανάγιον ὁ φιλόανθρωπος,
ὁ τῶν αἰῶνων δεσπότης καὶ κύριος».

Ἐπάσχει ἀντίστοιχη ἐρμηνεία καὶ στὸν 32ο κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου⁴⁰. Τὸ κείμενο τοῦ κανόνα ἔχει ὡς ἑξῆς:

39. HYMNE xxviii. 9.1-14 (CPG §7570): GROSDIDIER DE MATONS J., *Romanos le Mélode. Hymnes*, τ. 3 [Sources chrétiennes 114], Paris 1965, σσ. 244-246. Εἶναι δυνατό νὰ δανείζεται ὁ Ῥωμανὸς τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἀπὸ τὸν Ἐφραίμ τὸν Σύρο. Βλ. *Azym. XIX.23-24*: BECK E., *Des heiligen Ephraem des Syrerer Paschahymen (De Azymis, de Crucifixione, de Resurrectione)* [Corpus scriptorum Christianorum orientaliū 248-249 = Scriptores syri 108-109], Louvain 1964. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἐφραίμ στὴ σκέψη τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου, βλ. GROSDIDIER DE MATONS J., *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris 1977, PETERSEN W. L., *The Diatessaron and Ephrem Syrus as Sources of Romanos the Melodist* [Corpus scriptorum Christianorum orientaliū 475 = Subsidia 74], Louvain 1985, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephrem; its Importance for the Origin of the Kontakion*, *Vigiliae Christianae* 39 (1985) 171-187, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephraem*, *Studia Patristica* 28 (1990) 274-281 καὶ BROCK S. P., *From Ephrem to Romanos*, *Studia Patristica* 20 (1989) 139-151. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τοῦ Ἐφραίμ, βλ. YOUSIF P., *L'Eucharistie chez saint Éphrem de Nisibe* [Orientalia Christiana Analecta 224], Roma 1984.

40. CPG §9444. Γιὰ τὴν Πενθέκτη καὶ τὸ ἔργο της, βλ. LAURENT V., *L'Oeuvre canonique du concile in Trullo (691-692), source primaire du droit de l'église orientale*, *Révue des études*

«ΛΒ΄: Περί τοῦ δεῖν ἐν τῇ ἀναιμάκτῳ θυσίᾳ μιν γίνουσι ὕδωρ τῷ οἴνῳ.

(Σημ: Ἡ διαίρεση τοῦ κανόνα σέ ἑπτὰ ἐνότητες γίνεται ἀπό τόν γράφοντα προκειμένου νά διευκολυνθεῖ ὁ ἀναγνώστης στήν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ.)

(1) Ἐπειδή εἰς γινώσιν ἡμετέραν ἦλθεν, ὡς ἐν τῇ Ἀρμενίων χώρα οἶνον μόνον ἐν τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ προσάγουσιν, ὕδωρ αὐτῷ μὴ μιν γίνοντας οἱ τὴν ἀναιμακτον θυσίαν ἐπιτελοῦντες, προτιθέμενοι τὸν τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, φάσκοντα διὰ τῆς εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἐρμηνείας ταῦτα: “Τίνος ἔνεκεν οὐχ ὕδωρ ἔπιεν ἀναστάς, ἀλλ’ οἶνον; ἄλλην αἴρεσιν πονηρὰν πρόρριζον ἀνασπῶν· ἐπειδὴ γὰρ εἰσὶ τινες ἐν τοῖς μυστηρίοις ὕδατι κεχρημένοι, δεικνὺς ὅτι καὶ ἡνίκα τὰ μυστήρια παρέδωκεν, οἶνον παρέδωκε, καὶ ἡνίκα ἀναστάς χωρὶς μυστηρίων καὶ ψιλὴν τραπέζαν παρετίθετο, οἶνῳ ἐχρητο ἐκ τοῦ γεννήματός, φησι, τῆς ἀμπέλου· ἄμπελος δὲ οἶνον οὐχ ὕδωρ γεννᾷ”· ἐκ τούτου τε τὸν διδάσκαλον οἶοντα ἀνατρέπειν τὴν τοῦ ὕδατος ἐν τῇ ἱερᾷ θυσίᾳ προσαγωγὴν.

(2) Ὡς ἂν μὴ καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν κατέχονται τῇ ἀγνοίᾳ, τὴν τοῦ πατρὸς διάνοιαν ὀρθοδόξως ἀποκαλύπτομεν. Τῆς γὰρ πονηρᾶς τῶν ὑδροπαραστατῶν αἰρέσεως παλαιᾶς ὑπαρχούσης, οἱ ἀντὶ οἴνου μόνῳ τῷ ὕδατι ἐν τῇ οἰκειᾷ θυσίᾳ κέχρηται, ἀνασκευάζων οὗτος ὁ θεοφόρος ἀνὴρ τὴν παράνομον τῆς τοιαύτης αἰρέσεως διδαχὴν, καὶ δεικνὺς ὡς ἐξ ἐναντίας τῆς ἀποστολικῆς ἵενται παραδόσεως, τὸν εἰρημένον κατεσκεύασε λόγον. (3) Ἐπεὶ καὶ τῇ κατ’ αὐτὸν ἐκκλησίᾳ, ἔνθα τὴν ποιμαντικὴν ἐνεχειρίσθη ἡγεμονίαν, ὕδωρ οἴνῳ μιν γίνουσι παρέδωκεν, ἡνίκα τὴν ἀναιμακτον θυσίαν ἐπιτελεῖσθαι δεήσει, τὴν ἐκ τῆς τιμίας πλευρᾶς τοῦ λυτρωτοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἐξ αἵματος καὶ ὕδατος κρᾶσιν παραδεικνὺς, ἥτις εἰς ζωοποίησιν παντὸς τοῦ κόσμου ἐξεχύθη, καὶ ἁμαρτιῶν ἀπολύτρωσιν. (4) Καὶ κατὰ πάσης δὲ ἐκκλησίας, ἔνθα οἱ πνευματικοὶ φωστῆρες ἐξέλαμψαν, ἡ θεόσδοτος αὕτη τάξις κρατεῖ· (5) καὶ γὰρ καὶ Ἰάκωβος ὁ κατὰ σάρκα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀδελφός, ὃς τῆς Ἱεροσολυμιτῶν ἐκκλησίας πρῶτος τὸν θρόνον ἐνεπιστεύθη, καὶ Βασίλειος ὁ τῆς Καισαρέων ἀρχιεπίσκοπος, οὗ τὸ κλέος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδραμεν, ἐγγράφως τὴν μυστικὴν ἡμῖν ἱερουργίαν παραδεδωκότες, οὕτω τελειοῦν ἐν τῇ θεῖᾳ λειτουργίᾳ ἐξ ὕδατος καὶ οἴνου τὸ

byzantines 23 (1965) 7-41, ΤΡΩΙΑΝΟΥ ΣΠ. Ν., Ἡ Πενθέκτη Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου, Ἀθήνα 1992 καὶ ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ Γ. Χ., Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ τῆς ἔργου [Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη 4], Κατερίνη 1998.

ιερόν ποτήριον ἐκδεδώκασι. (6) Καὶ οἱ ἐν Καρθαγένῃ συναχθέντες ὅσιοι πατέρες, οὕτω ῥητῶς ἐπεμνήσθησαν, “ἵνα ἐν τοῖς ἀγίοις μηδὲν πλέον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προσενεχθῆι, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος παραδέδωκε, τουτέστιν ἄρτου καὶ οἴνου ὕδατι μεμιγμένον”. (7) Εἴ τις οὖν ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος, μὴ κατὰ τὴν παραδοθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων τάξιν ποιῆι, καὶ ὕδωρ οἴνω μίγνυς, οὕτω τὴν ἄχραντον προσάγει θυσίαν, καθαιρείσθω, ὡς ἀτελῶς τὸ μυστήριον ἐξαγγέλλον, καὶ καινίζων τὰ παραδεδομένα»⁴¹.

Οἱ πατέρες τῆς Πενθέκτης, ἂν καὶ δὲν δηλώνουν ρητῶς τὴν πηγὴν τους, εἶναι γνωστὸ πλέον ἀπὸ τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ van Esbroeck, ὅτι, γιὰ τὴ διατύπωση τοῦ συγκεκριμένου κανόνα, ἔλαβαν ὑπ’ ὄψιν τους τὴν *Πραγματεία* τοῦ καθολι-

41. NEDUNGATT-FEATHERSTONE, *The Council in Trullo*, σσ. 106-110 (= JOANNOU, *Discipline*, I.1, σσ. 162.12-166.6). Ἄλλοι ἀνατολικὸι κανόνες, ποὺ ἀναφέρονται στὰ τίμια δῶρα, εἶναι οἱ ἐξῆς: Ἀποστόλων 3, 4 καὶ Πενθέκτης 28, 57, 99. Γιὰ συγκριτικούς λόγους, κρίνεται σκόπιμο νὰ θέσουμε σὲ παράλληλες στήλες τὸν κανόνα 28/Πενθέκτης (NEDUNGATT-FEATHERSTONE, *The Council in Trullo*, σσ. 102-103 = JOANNOU, *Discipline*, I.1, 158.12-159.15) καὶ τὴν 11η κανονικὴ ἀπόκριση τοῦ Ἰωάννου ΙΑ’ Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ συντάχθηκε τὸ ἔτος 1276 (OUDOT I., *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta I* [Sacra congregazione per la chiesa orientale. Codificazione canonica orientale, Fonti, serie II - fasc. iii], σ. 94).

28/Πενθέκτης

Ἐπειδὴ ἐν διαφοροῖς ἐκκλησίαις μεμαθήκαμεν, σταφυλῆς ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ προσφερομένης κατὰ τι κρατήσαν ἔθος, τοὺς λειτουργοὺς ταύτην τῇ ἀναμιάκτῳ τῆς προσφορᾶς θυσία συνάπτοντας, οὕτω ἅμα τῷ λαῷ διανέμειν ἀμφοτέρα, συνείδομεν, ὥστε μηκέτι τοῦτο τινα τῶν ἱερομένων ποιεῖν, ἀλλ’ εἰς ζωοποίησιν καὶ ἁμαρτιῶν ἄφεσιν τῷ λαῷ τῆς προσφορᾶς μόνης μεταδιδόνα. Ὡς ἀπαρχὴν δὲ τὴν τῆς σταφυλῆς λογιζομένους προσένεξιν, ἰδικῶς τοὺς ἱερεῖς εὐλογοῦντας τοῖς αἰτοῦσι ταύτης μεταδιδόνα πρὸς τὴν τοῦ δοτήρος τῶν καρπῶν εὐχαριστίαν, δι’ ὧν τὰ σώματα ἡμῶν κατὰ τὸν θεῖον ὄρον αὖξει τε καὶ ἐκτρέφεται. Εἴ τις οὖν κληρικὸς παρὰ τὰ διατεταγμένα ποιήσῃ, καθαιρείσθω.

11η κανονικὴ ἀπόκριση Ἰωάννου ΙΑ’

Ἠρώτησεν, ἂν ἐνδέχεται ἀποπιέζειν σταφυλᾶς καὶ βάλλειν ὕδωρ, καὶ προσφέρειν αὐτὸ εἰς τὴν θεῖαν ἱερουργίαν καὶ ἡ ἀπόκρισις, ὅτι ὅπου μὲν οὐδὲν εὐρίσκεται κρασί, καὶ ἐνὶ ἀνάγκῃ καὶ βία ἵνα γένηται λειτουργία, ἅς ποιῶσι τοῦτο, καὶ ἅς ἀποπιέζωσι σταφυλᾶς, καὶ ἅς προσφέρωσιν εἰς τὴν θεῖαν ἱερουργίαν ὅπου δὲ εὐρίσκεται οἶνος, οὐκ ὀφείλει τις τοῦτο ποιῆσαι· εἰ δὲ τολμήσῃ καὶ ποιήσῃ αὐτό, γινωσκέτω, κἂν ὁποῖος ἄρα καὶ εἴη, ὅτι ἔχει μέγα κῆριμα παρὰ Θεοῦ.

κοῦ τῶν Ἀρμενίων Ἰσαὰκ Γ' ⁴² (Sahak III Jorjoreci, 677-703), τὴν ὁποία καὶ σχολιάζουν⁴³. Εἰδικότερα στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κανόνα (32.1-2) γίνεται προσπάθεια διορθώσεως τῆς θέσεως τοῦ Ἰσαὰκ Γ' (βλ. *Πραγματεία* §88⁴⁴) σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς προσφορᾶς μεμιγμένου οἴνου στὴ θεία λειτουργία⁴⁵. Πράγματι, ὀρθῶς οἱ πατέρες τῆς Πενθέκτης ἐπισημαίνουν ὅτι ὁ Χρυσόστομος, στὸ ὑπόμνημά του *Εἰς Ματθαῖον*, ὁμ. πβ' 2⁴⁶ (παραθέτουν στὸν κανόνα τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Χρυσοστόμου) δὲν ἀναφέρεται στὴ χρῆση κεκραμένου οἴνου, ἀλλὰ στὴν πράξη τῶν ὑδροπαραστατῶν⁴⁷, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν μόνο ὕδωρ κατὰ τὴν ἱερουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας⁴⁸. Ὡς ἐκ τούτου, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ πατέρες τῆς Πεν-

42. Στὴ μελέτη μας χρησιμοποιοῦμε τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τῆς *Πραγματείας*, πού ἔγινε ἀπὸ τὸν VAN ESBROECK, *Le discours du Catholicos Sahak III*, σσ. 367-436. Πρβλ. καὶ τὴν κριτικὴ τῆς μελέτης τοῦ VAN ESBROECK ἀπὸ τὸν FINDIKYAN M., *Eastern Churches Journal* 3 (1996) 150-154.

43. Τὴν θέση αὐτὴ τεκμηριώνει ὁ VAN ESBROECK M., *Armenien und die Penthekte*, *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992) 78-94.

44. VAN ESBROECK, *Le discours du Catholicos Sahak III*, σσ. 434-435. Πρβλ. Du même Seigneur Jean Catholicos des Arméniens contre ceux qui corrompent les mystères avec le levain et l'eau, αὐτόθι, σ. 447.

45. Ὡς γνωστόν, σύμφωνα μὲ τὴν εὐχαριστιακὴν πράξη τῆς Ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, ἐντὸς τοῦ εὐχαριστιακοῦ ποτηρίου περιλαμβάνεται μόνον οἶνος. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. HANSENS I. M., *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, τ. II, Romae 1930 (De usu vini meri apud Armenos) σσ. 250-265 καὶ (Controversiae Armenorum cum Romanis, Byzantinis et Syris Iacobitis de vino eucharistico) σσ. 265-271. Γιὰ τὴν πρώτη μαρτυρία τοῦ καθολικοῦ Μωσῆος Β' (Movṣēs II Etivardec'i, 574-604), σχετικὰ μὲ τὴν πράξη τῶν Ἀρμενίων, βλ. HINDO P., *Disciplina antiochena antica. Siri III. Textes concernat les sacraments* [Sacra congregatione per la chiesa orientale. Codificazione canonica orientale, Fonti, serie II - fasc. xxviii], Vaticana 1941, σ. 180. Πρβλ. CONYBEARE F., *Dialogus de Christi die natali*, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 5 (1904) 332, GARITTE G., *La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique et commentaire* [Corpus scriptorum Christianorum orientalium 132 = Subsidia 4], Louvain 1952, σσ. 40 καὶ 242-244 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Un opuscule grec traduit de l'arménien sur l'addition deau au vin eucharistique*, *Le Muséon* 73 (1960) 297-310.

46. PG 58.740 (CPG §4424).

47. Οἱ ὑδροπαρασάτες, κατὰ τὸν μεγάλο Βασίλειο, δὲν ἀναβαπτίζονται. Βλ. 1/Βασιλείου JOANNOU, *Discipline*, II, σσ. 96.20 καὶ 97.16-19.

48. Βλ. TAFT, *The Precommunion Rites*, σ. 445: «The issue of the chalice ... is based on the traditional Armenian misinterpretation of Chrysostom's Antiochene sermon *In Mt. hom.* 82/83, 2, as witnessed to by canon 32 of the Quinisext Council cited above. Although the homily is patient of the Armenian interpretation, Chrysostom is actually arguing against heretics that used in the liturgy a chalice containing *only* water». Στὸ διεθνὲς συνέδριο μὲ τίτλο, «Ἅγιος Ἰωάννης

θέκτης, σὲ καμία περίπτωση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἡ μαρτυρία αὐτὴ τεκμήριο ὑπὲρ τῆς χρήσεως ἀκράτου οἴνου κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Ἐκεῖ πού οἱ πατέρες τῆς συνόδου φαίνεται νὰ μὴ εἶναι ἀπολύτως ἀκριβεῖς εἶναι στὸ 32.3, ὅπου ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Χρυσόστομος ταύτιζε τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ, τὸ ρεῦσαν ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὸ κεκραμένο οἶνο τοῦ ποτηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Μία τέτοια συμβολικὴ ἐρμηνεῖα δὲν ὑπάρχει στὰ συγγράμματα τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀντιθέτως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὁ ἱερός Πατὴρ ταυτίζει τὸ αἶμα μὲ τὴν Εὐχαριστία καὶ τὸ ὕδωρ μὲ τὸ Βάπτισμα. Σύμφωνα μὲ τὸν Χρυσόστομο τὸ αἶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο μεταλαμβάνουμε στὴ θεία λειτουργία, εἶναι τὸ αἶμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ⁴⁹, ὄχι τὸ αἶμα καὶ τὸ ὕδωρ, ἀσχέτως ἂν στὴν πράξη εἰσάγεται καὶ ὕδωρ στὸ εὐχαριστιακὸ ποτήριο.

Στὸν παραπάνω κανόνα τῆς Πενθέκτης (32.5-6) διακρίνεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἱστορικὴ αἰτία τῆς ἀρχικῆς χρήσεως κεκραμένου οἴνου κατὰ τὴν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Αὐτὴ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι στὸν ἀρχαῖο ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο καὶ στὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση, ὁ οἶνος πινόταν ἀραιωμένος μὲ ὕδωρ⁵⁰. Συνεπῶς, οἱ συντάκτες τῶν διαφορῶν εὐχαριστιακῶν εὐχῶν, πού ὁμιλοῦν περὶ προσφορᾶς κεκραμένου οἴνου, προσεγγίσουν τὴν ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ «τοῦτο ποιεῖτε, ὡσὰκις ἐὰν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» (Α΄ Κορ. ια΄ 25⁵¹) μέσα ἀπὸ τὸ πρῶμα τῆς καθημερινῆς πράξεως τῆς ἐποχῆς τους, πού ἀνα-

---

ὁ Χρυσόστομος 1600 ἔτη (407-2007)», πού διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. καὶ πραγματοποιήθηκε στὶς 22-25 Νοεμβρίου 2007, ἡ Εἰρηνὴ Χριστινᾶκη-Γλάρου, παρουσίασε, σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα, εἰσήγηση μὲ τίτλο: «Ὁ 32ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὡς αὐθεντικὴ ἐρμηνεῖα χρυσοστομικοῦ σχολίου στὸ *Ματθ. 26*». Δυστυχῶς δὲν εἶχαμε τὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς στὴ διάθεσή μας, καθὼς τὰ Πρακτικὰ συνεδρίου εὐρίσκονται ὑπὸ δημοσίευση.

49. Βλ. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ἰωάννην*, ὁμ. πε΄ 3, ὅπου στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 26 καὶ τοῦ ἴδιου, *Περὶ μετανοίας*, ὁμ. θ΄ PG 49.345: «... προσερχόμενοι, μὴ ὡς ἐξ ἀνθρώπου νομίσητε μεταλαμβάνειν τοῦ θείου σώματος, ἀλλ’ ὡς ἐξ αὐτῶν τῶν Σεραφίμ τῆ λαβίδι τοῦ πυρός, ἦνπερ Ἰσαΐας εἶδε, τοῦ θείου σώματος μεταλαμβάνειν νομίζετε, καὶ ὡς τῆς θείας καὶ ἀχράντου πλευρᾶς ἐφαπτόμενοι τοῖς χεῖλεσιν, οὕτω τοῦ σωτηρίου αἵματος μεταλάβωμεν».

50. Ὁ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΣΤΙΑΣ (βλ. ὁμίλια ιε΄ 14) θεωρεῖ ὅτι ἡ πράξη χρήσεως κεκραμένου οἴνου στὴν Εὐχαριστία προέρχεται ἀπὸ τὴν γενικότερη πρακτικὴ. TONNEAU R. καὶ DEVRESSE R., *Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste* [Studi e Testi 145], σ. 483: «... mais qu’il ait été trempé d’eau, la cause en est, ou bien que ce soit une loi (νόμος) générale de le boire ainsi ...». Γιὰ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ καὶ ἄλλες, βλ. TAFT, *The Precommunion Rites*, σσ. 442-444.

51. Πρβλ. Αζ. κβ΄ 19 καὶ Α΄ Κορ. ια΄ 24.

φέραμε προηγουμένως. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο «θεμελιώνουν» ἀγιογραφικὰ τὴ χρήση κεκραμένου οἴνου στὴ θεία λειτουργία. Οἱ λειτουργίες τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἀδελφοθέου Ἰακώβου, οἱ ὁποῖες ὅπως εἶδαμε μνημονεύονται στὸν κανόνα 32.5, εἶναι ἐνδεικτικὰ παραδείγματα.

Βυζ. ἀναφορὰ
τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁵²

«Ὅμοιως καὶ τὸ ποτήριον ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου λαβὼν κεράσας, εὐχαριστήσας, εὐλόγησας, ἀγιάσας, ἔδωκεν τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν· Πίετε ... τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν...».

Ἀναφορὰ Ἰακώβου⁵³

«Ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπῆσαι, λαβὼν ποτήριον καὶ κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος, ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἀναδείξας σοι τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ, εὐχαριστήσας, εὐλόγησας, ἀγιάσας, πλήσας Πνεύματος Ἁγίου, μετέδωκε τοῖς ἀγίοις καὶ μακαρίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν· Πίετε ... τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν...».

Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ *narratio institutionis* τῆς ἀρμενικῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Ἰσαὰκ Α' (Sahak I, 387-428), στὴν ὁποία ὑπάρχουν στοι-

52. HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 236 (= ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 182.10-12, 19). Παρόμοια μνεῖα κράσεως κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο δὲν ἀπαντᾷ στὴ βυζ. Ἀναφορὰ τοῦ Χρυσόστομου, ἂν καὶ ἐντοπιζέται σὲ λειτουργίες τοῦ δυτικῆς-συριακοῦ τύπου, ὅπως σὲ αὐτὲς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, βιβλ. η' 12 (HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 92) καὶ τῆς συριακῆς Ἀναφορᾶς τῶν Αποστόλων (HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 266). Πρβλ. τὴν αἰγυπτιακὴ Ἀναφορὰ τοῦ Χρυσόστομου· HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 191: «Et similiter, calicem quoque miscuit, aquam et vinum, gratias egit, benedixit, et sanctificavit, et dedit discipulis suis, et dedit eis: Hic est sanguis meus ...». Ἄλλα παραδείγματα εὐχαριστιακῶν εὐχῶν, στίς ὁποῖες μνημονεύεται ἡ κράση, βλ. ἐνδεικτικῶς (ἢ ἀναφορὰ σὲ σελίδες εἶναι στὴν ἐκδ. HÄGGI-PAHL, αὐτόθι): Μάρκου, σ. 112, Κυρίλλου (κοπτική), σ. 137, Ἀθανασίου, σ. 183, Ἐπιφανίου (αἰγυπτιακή), σ. 188, Διοσκόρου, σ. 202, τῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου, σ. 220, Ἐπιφανίου (ἀντιοχειανή), σσ. 262-263, Ἰακώβου (συριακή), σσ. 270 καὶ 271, Σεβήρου, σ. 282 κ. ἄλ.

53. HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 248 (= B.-CH. MERCIER, *La Liturgie de Saint Jacques. Édition critique du texte grec avec traduction latine* [Patrologia Orientalis 26.2], Paris 1946, σ. 202.13-18, 22).

χεῖρα πὺ λαμβάνονται ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ Ἐναφορὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου⁵⁴, καὶ σὲ αὐτὴν τῆς ἀρμενικῆς Ἐναφορᾶς τοῦ Ἰακώβου, γίνεται μνεῖα κρᾶσεως τοῦ οἴνου ἀπὸ τὸν Χριστό.

Ἐρμενικὴ ἀναφορὰ
τοῦ Ἰσαὰκ Α⁵⁵

«Ὅμοίως *vinum sumens miscuit*, benedixit, gratias egit, ἔδωκεν τοῖς electis αὐτοῦ μαθηταῖς εἰπὼν· Λάβετε, πίετε ... Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν».

Ἐρμενικὴ ἀναφορὰ
τοῦ Ἰακώβου⁵⁶

«Eodem modo etiam calicem post cenam accepit, *miscuit vino et aqua* et ostendit tibi, Pater Deus, gratias egit, benedixit, santificavit et didit discipulis suis et dixit: Accipite, bibite ... Hoc facitote in meam memoriam».

Μία «πολιτισμική», λοιπόν, ἀνάγνωση τοῦ ἀγιογραφικοῦ «τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἐὰν πίνετε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν» εὐρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν προσφορὰ κεκραμένου ποτηρίου στὴ θεία λειτουργία. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς ἀναγνώσεως πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὴν παράθεση τοῦ 37ου κανόνα τῆς Καρθαγένης⁵⁷ (= καν. 23 τῆς συνόδου τῆς Ἰπῶνος, τοῦ ἔτους 393⁵⁸) στὸν κανόνα τῆς Πενθέκτης (βλ. 32.6): «Καὶ οἱ ἐν Καρθαγένῃ συναχθέντες ὅσοι πατέρες, οὕτω ῥητῶς ἐπεμνήσθησαν, ἵνα ἐν τοῖς ἀγίοις μηδὲν πλέον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προσενεχθεῖ, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος

54. Βλ. τίς παρατηρήσεις τῆς WINKLER G., On the Formation of the Armenian Anaphoras: A Preliminary Overview, στὸ *Worship traditions in Armenia and the Neighboring East. An International Symposium in Honor of the 40th Anniversary of St Nerses Armenian Seminary* [AVANT-Treasures of the Armenian Christian Tradition 3], ἐπιμ. R. R. ERVINE, Crestwood, NY 2006, σσ. 59-86, ἐδῶ στὴ σ. 75: «... the reference to the mixed chalice in the Institution Narrative, and the beginning of the Anamnesis warrant a close comparison with the Greek variants in the manuscript tradition of the Byzantine redaction of Basil».

55. HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 334.

56. HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 343.

57. JOANNOU, *Discipline*, I. 2, σ. 257.7-9.

58. Ἄλλοι κανόνες δυτικῆς προελεύσεως, στοὺς ὁποίους προβλέπεται ἡ χρῆσις κεκραμένου ποτηρίου εἶναι 4ος τῆς Ὀρλεάνης (541)· HEFELE C. J. καὶ LECLERCQ H., *Histoire des conciles*, τ. II.2, Paris 1908, σ. 1166: «Pour l'oblation du calice on ne doit employer que du vin de raisin mêlé avec de l'eau; il y a sacrilège à faire d'autre façon» καὶ ὁ 8ος τῆς Αὐξέρις (578)· HEFELE-LECLERCQ, αὐτόθι, τ. III.1, Paris 1909, σ. 216: «On ne doit offrir pour la consécration que du vin mélangé d'eau, et non pas du vin mêlé avec du miel ou bien tout autre liquide».

παραδέδωκε, τουτέστιν ἄρτου καὶ οἴνου ὕδατι μεμιγμένου»⁵⁹. Σημειωτέον ὅτι ὁ 37ος κανόνας τῆς Καρθαγένης ἀποτυπώνει ἀπολύτως ἐν τῇ εὐχαριστιακῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Κυπριανοῦ Καρθαγένης, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται ἐν τῇ 63 ἐπιστολῇ του⁶⁰, ἢ ὁποῖα συντάχθηκε καὶ αὐτὴ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει, ὅπως ἀργότερα καὶ ὁ Χρυσόστομος, τὴν πράξη χρήσεως μόνον ὕδατος ἐντὸς τοῦ εὐχαριστιακοῦ ποτηρίου⁶¹. Εἶναι σαφές λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ «πολιτισμικός» παράγοντας λειτούργησε ὡς κριτήριο ἐν τῇ διαμόρφωσιν τῆς εὐχαριστιακῆς τελετουργίας⁶². Ἐπιπρόσθετο παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτισμικὴ ἐπιρροὴ ἐντοπίζεται καὶ σὲ κάποιες εὐχαριστιακὰς εὐχές, στὶς ὁποῖες ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται νὰ μετέχει καὶ ὁ ἴδιος τοῦ ποτηρίου κατὰ τὸν Μυστικὸ Δείπνον⁶³.

59. Βλ. καὶ τὴν βυζ. Ἀναφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου· HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 234 (= ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 181.25-27): «κατέλιπεν δὲ ἡμῖν ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ πάθους ταῦτα ἃ προτεθείκαμεν κατὰ τὰς αὐτοῦ ἐντολάς».

60. *Epistula* LXIII.9-10· HARTEL G., *Cypriani Opera* [Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum III.ii], Vindobonae 1868 (ἀνατύπ., New York 1965), σσ. 707-709. Νεότερη ἐκδοσὶς τῆς ἐπιστολῆς: DIERCKS G. F., *Sancti Cypriani Episcopi Epistularium* [Corpus Christianorum, series Latina IIIc], Turnhout: Brepols, 1996, σσ. 389-417.

61. Βλ. WILLIS G. G., St Cyprian and the Mixed Chalice, *The Downside Review* 100 (1982) 100-115, BATES W. H., St Cyprian and the “Aquarians”, *Studia Patristica* 15 (1984) 511-514, MCGOWAN A., *Ascetic Eucharists. Food and Drink in Early Christian Ritual Meals* [Oxford Early Christian Studies], Oxford 1999, σσ. 199-212 καὶ DALY-DENTON M. M., Water in the Eucharistic Cup: A Feature of the Eucharist in Johannine Trajectories through Early Christianity, *Irish Theological Quarterly* 72 (2007) 356-370.

62. Εἶναι ὁμοίως σαφές ὅτι ἡ «κατὰ γράμμα» ἐρμηνεία τῶν διηγηματικῶν ἐνοτήτων τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου δὲν ἐπηρέασε κατὰ τρόπον ἀπόλυτον τὴν τελικὴ διαμόρφωσιν τῆς εὐχαριστιακῆς πράξεως. Σὲ ἀντίθετη περίπτωσιν οἱ πατέρες θὰ ἀπαιτοῦσαν, μεταξὺ ἄλλων, νὰ τελεῖται ἡ Εὐχαριστία «τῇ νυκτί» (βλ. *Α΄ Κορ. ια΄ 23*) καὶ θὰ διέταζαν νὰ μεταλαμβάνουμε τοῦ ποτηρίου «μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι» (βλ. *Α΄ Κορ. ια΄ 25*). Γιὰ τὸ θέμα τοῦ χρόνου τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας, βλ. ΚΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ (πρωτοπρ.), *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 37], Θεσσαλονίκη 1982 καὶ ΣΚΑΛΤΣΗ Π., Ὁ καιρὸς τῆς θείας Λειτουργίας καὶ ἡ δυνατότητα τελέσεώς της τὸ ἑσπέρας, *Λειτουργικὴς Μελέτης II*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 59-74.

63. Βλ. ἐνδεικτικῶς: Fragmentum Dêr-Balyzeh· HÄNGGI-PAHL, *Prex eucharistica*, σ. 126: «ὁμοίως μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι λαβὼν ποτήριον [καὶ εὐλογήσας καὶ πῶν ἔδωκεν ...] καὶ τὴν αἰγυπτιακὴν Ἀναφορὰν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου· HÄNGGI-PAHL, αὐτόθι, σ. 350: «Ὁμοίως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι, κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος, εὐχαριστήσας, ... εὐλογήσας, ... ἀγιάσας, ... γευσάμενος, πάλιν ἔδωκε τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν· λάβετε, πίετε ... τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀνάμνησιν». Γιὰ τὴν τελευταία, βλ. τῶρα BUDDE A., *Die ägyptische Basilius-Anaphora. Text - Kommentar Geschichte* [Jerusalem Theologisches Forum 7], Münster 2004.

Γράφει σχετικῶς ὁ ἀείμνηστος Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ στὸ ἔργο του *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου*

Ἡ πολιτισμικὴ διάσταση σταδιακὰ παύει νὰ ἀποτελεῖ βασικὸ κριτήριον σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση ἢ μὴ κεκραμένου οἴνου. Κατὰ τὴ γνώμη μας αὐτὸ συνέβη κυρίως ἐπειδὴ δόθηκε κυρίαρχη θέση στὴ συμβολικὴ εὐχαριστιακὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34, ἢ ὁποῖα, πέραν τῆς Προθέσεως, συνδέθηκε καὶ μὲ τὸ ζέον. Τὰ σχόλια τοῦ Θεοδώρου Βαλασαμῶνα στὸν 32ο κανόνα τῆς Πενθέκτης εἶναι ἐνδεικτικά. Εἰδικότερα, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐδρεύων πατριάρχης Ἀντιοχείας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται στὸν πολιτισμικὸ παράγοντα, ἐντούτοις τὸν παραθεωρεῖ ἐπειδὴ ἀντιβαίνει πρὸς τὴν πράξη (καὶ συμβολικὴ ἐρμηνεία), τὴν ὁποῖα ὁ ἴδιος γνωρίζει καὶ ἐφαρμόζει⁶⁴. Ἐξάλλου αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ στάση θὰ ἀναμέναμε ἀπὸ τὸν Βαλασαμῶνα. Συγκεκριμένα σημειώνει τὰ ἀκόλουθα:

«Οἱ μὲν τοὶ Ἰβηρες ἱερεῖς ζέον ἐν τῷ ἀγίῳ ποτηρίῳ οὐ βάλλουσιν, ὀρθοδοξότατοι καὶ ταῦτα ὄντες. Καὶ ἐρωτηθέντες ποτὲ συνοδικῶς, πῶς τοῦτο ποιοῦσιν, εἶπον, μηδέποτε ὕδατι θερμῷ χρήσασθαι τινα Ἰβηρα εἰς πόσιν οἴνου, ἀπὸ ἐγγωρίου συνηθείας μακρᾶς· καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ αὐτοὺς χρᾶσθαι ζέοντι εἰς τὰ ἅγια. Ἀναδιδαχθέντες δὲ τοῦ μυστηρίου τὴν δύναμιν, ἐπετράπη-

---

καὶ Ἀνατολῆς. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τ. Β', Ἀθήναι 1993, σ. 180: «Πολλὰ ἀναφοραί, ἰδίᾳ Συριακαί, παρεισάγουσιν εἰς τοὺς λόγους τῆς συστάσεως τὸ “γευσάμενος” δηλοῦσαι διὰ τῆς μετοχῆς ταύτης, ὅτι ὁ Κύριος πρὶν ἢ παραδώσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς τὸν καθηγιασμένον ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον μετέσχε καὶ αὐτὸς τούτου. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἐδέσσης εἰς τὸ *Commentarium in mysteria sacra* ... γράφει τὰ ἑξῆς: “Εἰς ὅτι δὲ τινες λέγουσιν ὅτι αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἤκιστα τὸ σῶμα αὐτοῦ ἔφαγεν, ἀπαντῶμεν, ὅτι εἶναι ἀληθὴς ἡ γνώμη ἢ λέγουσα ὅτι ἔφαγεν, ἀφοῦ ὁ Ἐφραίμ λέγει: Τὸ σῶμα αὐτοῦ τρώγουσιν καὶ αὐτὸς δὲ τρώγει ἐξ αὐτοῦ, καὶ πίνουσι τούτου τὸ αἶμα καὶ αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ. Αὐτὸς ἑαυτὸν τρώγει καὶ πρὸς τὸ φαγεῖν ἑαυτὸν δίδωσι καὶ πίνει ἑαυτοῦ τὸ αἶμα καὶ πρὸς τὸ πιεῖν παρέχει”. Ἀλλὰ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐκφέρει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Κύριος ἔπιεν ἐκ τοῦ ποτηρίου. Κατὰ τὸν Jungmann ὁ φιλοξενῶν συνειθίζεται ἐν τῇ Συρίᾳ νὰ γεύηται τοῦ ἄρτου καὶ νὰ πίνη πρῶτος ἐκ τοῦ ποτηρίου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ παρεισῆχθη ἡ μετοχὴ γευσάμενος εἰς τὴν ἀφήγησιν τῆς συστάσεως».

64. Ὅπως συνέβη μὲ τοὺς Ἀρμενίους, οἱ «ὀρθοδοξότατοι» Ἰβηρες τελοῦσαν τὴν θεία λειτουργία μὲ βάση τὰ πολιτισμικὰ τους δεδομένα. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀποδοχῆς τῆς λειτουργικῆς ποικιλομορφίας, μὲ ἀνάλυση τῶν θεμάτων πού πραγματεύονται καὶ στὴν παρούσα μελέτη, βλ. FINDIKYAN M., *Liturgical Usages and Controversy in History: How Much Diversity Can Unity Tolerate?* *St Nersess Theological Review* 1.2 (1996) 191-212. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς προτεραιότητος τοῦ πολιτισμικοῦ παράγοντα, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ στὴν προσφορὰ ἄλλων εὐχαριστιακῶν δώρων, πλὴν τῶν καθιερωμένων, βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Il sacramento dell'invito. Le specie eucharistiche e la missione della Chiesa nell'ottica liturgica di Cabasilas, Nicolas Cabasilas e la divina liturgia*, ἐπιμ. S. CHIALÀ καὶ CREMASCHI L., Magnano

σαν ἐν τῷ ἁγίῳ ποτηρίῳ βάλλειν ἀπαραιτήτως ζέον κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας μεταλήψεως»⁶⁵.

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἄλλο χωρίο τοῦ ἰδίου σχολίου τοῦ Βαλσαμῶνα καὶ ἡ εἰσαγωγή ζέοντος ὕδατος στὸ ποτήριο τῆς Εὐχαριστίας «κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας μεταλήψεως» συνδέεται ἐρμηνευτικῶς μὲ τὸ γεγονός τῆς ρεύσεως αἵματος καὶ ὕδατος ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ («...τὸ ζέον ... οὐδέ ἐστιν ἕτερόν τι παρὰ τὸ ὕδωρ· βάλλεται δὲ εἰς πληροφορίαν τοῦ εἶναι ζωοποιὰ τὰ ἀπὸ τῆς ἁγίας πλευρᾶς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ῥεύσαντα, τὸ αἷμα δηλονότι καὶ τὸ ὕδωρ»⁶⁶). Ὡς ἐκ τούτου, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 σχετίζεται τόσο μὲ τὴν «ἔνωσιν» τῆς Ἀκολουθίας τῆς προθέσεως ὅσο καὶ μὲ τὸ ζέον⁶⁷. Κατὰ συνέπεια, μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς ρίψεως ζέοντος ὕδατος στὸ καθα-

---

2007, σσ. 165-191 [καὶ σὲ ἐλαφρῶς συντεταγμένη μορφή στα ἑλληνικά: Μόνο μὲ ψωμί; Μόνο μὲ κρασί; Ἡ δυνατότητα χρήσης ἄλλων ὑλικῶν στὴ θεία Εὐχαριστία, *Σύναξη* 105 (2008) 55-73]. Βεβαίως πρέπει νὰ προσδιορισθοῦν καὶ τὰ ὄρια τοῦ πολιτισμικοῦ παράγοντα, ἰδίως στὶς λεγόμενες πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες.

65. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τ. Β, σ. 377.

66. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα*, τ. Β, σσ. 376-377.

67. Ἡ συμβολικὴ-εὐχαριστιακὴ αὐτὴ ἐρμηνεία διατυπῶται ἀρχικῶς σὲ κείμενα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα. Βλ. *Προθεωρία*, παρ. κς' PG 140.464AC: «Ἄλλ' ὧδε τοῦ λόγου γενόμενος, μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας προαπτόμενα κατὰ παράδοσιν ἐκκλησιαστικὴν παρενθίναι φήθη· εἴρηται γὰρ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς προθέσεως ὡς ἐτοιμάζεται μετὰ τοῦ θείου σώματος καὶ τὸ δεσποτικὸν αἷμα παρὰ τοῦ διακόνου, ἐπιβάλλοντος δηλονότι καὶ μέρος μικρὸν ὕδατος· καὶ μένουσιν οὕτως ἁγιαζόμενα καὶ μεταποιούμενα τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἄχρῳ τοῦ καιροῦ τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν· τότε δὴ κομίζεται ὕδωρ θερμότατον εἰς λεβητάριον, καὶ κινῶσιν ἐξ αὐτοῦ τὰ προκειμένα ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ, εἴτε κρατῆρες εἴτε ποτήρια εἶεν· ἴν' ὥσπερ ὡς ἐκ ζωῆς προῆλθον τῆς θείας πλευρᾶς, ἀμφοτέρω θεομότητος πεπληρωμένα, οὕτω δὴ τὸ ὕδωρ θερμότατον ἐν τῷ καιρῷ τῆς μεταλήψεως ἐπιβαλλόμενον, τέλειον τὸν τύπον ἀναπληροῦσιν τῶν μεταλαμβανόντων τῇ θηλῇ τοῦ ποτηρίου, ὡς αὐτῇ τῇ ζωοπαρόχῳ πλευρᾷ ψανόντων». Γιὰ ἀνάλυση καὶ παρουσίαση ὅλων τῶν δεδομένων, βλ. TAFT, *The Precommunion Rites (The Zeon)*, σσ. 441-502, ἐδῶ στίς σσ. 453, 469-470 καὶ 486. Ἡ χρῆσις ζέοντος ὕδατος ἐπέφερε ἀλλαγὴν καὶ στὴν εἰκονογραφικὴ παράσταση τῆς σταυρώσεως τοῦ Κυρίου μὲ τὴν εἰσαγωγήν μορφῆς, σὲ πρῶμο στάδιο προσωπομένης μορφῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀργότερα ἐνὸς ἀγγέλου, ἢ ὅποια συλλέγει σὲ ποτήριο τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ, ποὺ πηγάζουσαν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ. Βλ. GRONDUS L. H., *La mort du Christ et le rite du zéon (Réponse à la critique de GRILLMEIER M. A., Byzantion 23 (1953) 251-274, τοῦ Ἰδιοῦ, Autour del' iconographie byzantine du crucifié mort sur la croix, Leiden χ.χ. καὶ τοῦ Ἰδιοῦ, L'iconographie byzantine du crucifié mort sur la croix [Bibliotheca Byzantina Bruxellensis 1], Brussels 1947. Σὲ σχετικὴ μελέτη τοῦ ὁ ὑποψ. διδ. Σάββας Παντζαριδῆς ἀσχολεῖται ἐκ νέου μὲ τὴ λεπτομέρεια αὐτῆς τῆς εἰκόνας τῆς σταυρώσεως.*

γιασθέν εύχαριστιακό ποτήριο, είναι δυνατό, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ στή βυζαντινή λειτουργική ἀτάξη, νά ὀμιλοῦμε ὄχι ἀπλῶς περὶ κεκραμένου εύχαριστιακοῦ ποτηρίου⁶⁸, ἀλλὰ περὶ «δὺς κεκραμένου ποτηρίου», κάτι πού, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Βαλσαμῶνα, ἀποτέλεσε σημεῖο ἀντιπαράθεσως μεταξὺ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νέας Ρώμης⁶⁹. Τέλος, στὰ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνα, γίνεται ἀναφορὰ καὶ στή χριστολογική ἐρμηνεία τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34, ἡ ὁποία θέλει τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ σύμβολα τῆς ἀσυγχύτου ἐνώσεως τῶν δύο φύσεων τοῦ Κυρίου⁷⁰.

68. Ἡ ὀρολογία εἶναι τοῦ TAFT R. Βλ. τὸ παλαιότερο δημοσίευμά του: Water into Wine. The Twice-Mixed Chalice in the Byzantine Eucharist, *Le Muséon* 100 (1987) 323-342, οἱ θέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ ὁποίου περιελήφθησαν στή μελέτη τοῦ *The Precommunion Rites* (The Zeon), ὅπ.π.

Στὸ Πηδάλιον γίνεται ἀναφορὰ σὲ τριπλὴ κρᾶση τοῦ εύχαριστιακοῦ ποτηρίου ὡς ἐξῆς: κατὰ 1) τὴν Πρόθεση, 2) τὸ χερουβικό καὶ 3) πρὶν ἀπὸ τὴ μετάληψη (μὲ ζέον). Βλ. Πηδάλιον, σσ. 5-6, ὑποσημ. 2 (ἐδῶ στή σ. 6): «Σημεῖωσαι δὲ ὅτι ἡ ἔνωσις τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος ἐν τῷ ποτηρίῳ, ἀπαξ γίνεται ἐπὶ τῆς θείας λειτουργίας. Ἐν τῇ προθέσει, δηλ. μόνον κατ' ἀρχᾶς: τὸ γὰρ ὕστερον ἐν τῷ κοινωνικῷ βαλλόμενον ὕδωρ μόνον ζέον, δι' ἄλλην αἰτίαν βάλλεται. ... Ὅθεν κακῶς ποιούσι τινες κάμνοντες δευτέραν ἔνωσιν ἐπὶ τοῦ χερουβικοῦ, καὶ βάλλοντες οἶνον καὶ ὕδωρ ἐν τῷ ποτηρίῳ. Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἄς παύσουν τὸ ἄτοπον, ἵνα μὴ ὑπὸ κανόνα καὶ ἐπιτίμιον πέσωσι». Προφανῶς ἡ ὑπὸ ἔλεγχου πράξη αὕτη εἶναι ἐπιπαρασπασμένη ἀπὸ τὴν ἀρχιερατικὴ θεία λειτουργία, στήν ὁποία, κατὰ τὴν ὥρα τοῦ χερουβικοῦ, ἡ Πρόθεση, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν εὐλόγησιν τῆς ἐνώσεως τοῦ ποτηρίου, ὀλοκληρῶνεται.

69. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα*, τ. Β, σ. 376: «... οἱ Λατίνοι αἰτιῶνται τὴν εἰς τὸ ἅγιον ποτήριον τοῦ ζέοντος εἰσβολήν, λέγοντες μὴ παραδοθῆναι ταύτην ὑπὸ εὐαγγελικῆς ἢ κανονικῆς παραγγελίας, κἀντεῦθεν γίνεσθαι κακῶς καὶ ὑπεναντίως διῆθεν τῇ θείᾳ ταύτῃ παραδόσει, τῇ διοριζομένῃ δι' ὕδατος καὶ οἴνου τὴν τοῦ ἁγίου ποτηρίου γίνεσθαι προσαγωγήν». Δίνεται ἐδῶ ἀπὸ τοὺς «Λατίνους» προτεραιότητα σὲ μία «κατὰ γράμμα» ἀνάγνωσις. Βλ. καὶ Πηδάλιον, σ. 249, ὑποσημ.: «Οἱ δὲ Λατίνοι μὴ μετὰ θερμοῦ ὕδατος λειτουργοῦντες, νεκρὰν παριστώσι διὰ τούτου τὴν ζῶσαν θεότητα, καὶ τὴν ὑπ' αὐτῆς ζωοποιουμένην θείαν τοῦ Σωτῆρος πλευράν. Πρέπει δὲ οἱ ἱερεῖς νὰ προσέχουν, καὶ εἰς μὲν τὴν ἐπὶ τῆς Προθέσεως πρώτην ἐγγυσι τὸ ὕδατος ἐν τῷ ποτηρίῳ νὰ βάλλουν ὕδωρ ὀλιγότερον, διὰ δύο αἰτία, καὶ διὰ νὰ θερμανθῇ ἡ προτέρα ἐν τῷ ποτηρίῳ ἔνωσις, καὶ διὰ νὰ γένῃ ἡ τοῦ οἴνου καὶ ὕδατος κρᾶσις μετρία, καὶ ὄχι νὰ γίνωνται τὸ ἐναντίον, καὶ νὰ δίδωμεν ἀφορμὴν εἰς τοὺς Λατίνους νὰ μᾶς κατηγοροῦν ὅτι φθειρομεν τὴν κρᾶσιν τοῦ ποτηρίου μὲ τὸ ὑπερβολικὸν νερόν». Γιὰ πρῶτες ἀναφορὰς στὴν ποσότητα τοῦ ὕδατος, πού ἐμβάλλεται στὸ ποτήριον κατὰ τὴν Πρόθεση, βλ. Προθεωρία, παρ. κς' · PG 140.464B καὶ LAURENT, *Le rituel de la proscomidie*, σ. 131.164-167. Περισσότερα γιὰ τὴν ἀντιπαράθεσιν μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως γιὰ τὸ θέμα τῆς χρήσεως ζέοντος ὕδατος στὴ θεία λειτουργία, βλ. KOLBABA TIA M., *The Byzantine Lists: Errors of the Latins* [Illinois Medieval Studies], Urbana-Chicago 2000, σσ. 114-115, 135, 202 καὶ 204.

70. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΗ, *Σύνταγμα*, τ. Β', σ. 376: «ἐν ... τῷ θείῳ πάθει τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὐχ αἷμα μόνον, ἀλλὰ καὶ ὕδωρ ἐξήγαγεν ἢ διὰ τῆς λόγῃς νυγείσα θεία

Κλείνουμε τὸν κύκλο τῶν ἐρμηνευτικῶν προσεγγίσεων στὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 μὲ τὸν Τερτυλλιανό, ὁ ὁποῖος, στὸ ἔργο τοῦ *De Baptismo*, δίνει μία καθαρὰ «βαπτισματικὴ» ἐρμηνεία στὴ ρεύση αἵματος καὶ ὕδατος ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ. Εἰδικότερα, στὸ κεφ. χνί τοῦ προαναφερθέντος ἔργου ταυτίζει τὸ ὕδωρ μὲ τὸ Βάπτισμα καὶ τὸ αἷμα μὲ τὸ δεύτερο «βάπτισμα», αὐτὸ τοῦ αἵματος, δηλαδὴ τοῦ μαρτυρίου («secundum lauacrum ... sanguinis»)⁷¹. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εὐρίσκει ἀπήχηση καὶ σὲ ἀνατολικούς πατέρες, ὅπως στὸν Θεολόγο Γρηγόριο⁷² καὶ τὸν ἱερό Χρυσόστομο⁷³.

γ) Ἐκκλησιολογικὲς καὶ ἄλλες προεκτάσεις

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνεται σκόπιμο νὰ ἐκθέσουμε συνοπτικῶς, ὑπὸ μορφή συμπερασμάτων, μερικὲς σκέψεις, οἱ ὁποῖες βασιζονται στὰ πορίσματα τῆς ἔρευνάς μας.

1. Οἱ ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις τῶν δύο βασικῶν ἐρμηνευτικῶν προσεγγίσεων στὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 εἶναι προφανεῖς. Ἡ μία ἐρμηνεία, τὴν ὁποία μπορούμε συμβατικῶς νὰ ὀνομάσουμε «συμβολικὴ ἐρμηνεία τῆς Προθέσεως», ὀδηγεῖ στὴν ἀμυγῶς εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία, στὴν ὁποία ὁ λόγος περὶ Ἐκ-

---

τούτου πλευρᾶ, ἵνα τὴν τῶν δύο τούτου φύσεων παραστήση ἀσύγχυτον ἔνωσιν». Ἡ χριστολογικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΜΕ. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, κεφ. κθ' (CPG §3010)· PG 36.661D.

71. LURTON J. M., *Q. Septimi Florentis Tertulliani De baptismo* [Cambridge Patristic Texts], London 1908, σσ. 44-45.

72. Ἔπη, βιβλίον α', ἔπη θεολογικά, τομὴ β', ἔπη ἠθικά (CPG §3035)· PG 37.961:

«Ἡ τῶν θανόντων εἰς ἄνω μετάστασις.

Πλευρᾶς δὲ ῥεῦσαν αἷμα καὶ ὕδωρ ἅμα,

Τὸ δισσὸν ἦν βάπτισμα, λούτρον καὶ πάθους,

Ὅταν διώκτης κίνδυνον καιρὸς φέρῃ».

73. *Εἰς τοὺς ἁγίους πάντας β'* (CPG §4365)· PG 50.709: «Τοῦτο τὸ αἷμα ἄγγελοι μὲν ὀρώντες ἐτέροποντο, δαίμονες ἔφριπτον, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ διάβολος ἔτρομεν. Οὐ γὰρ αἷμα ἦν ἀπλῶς τὸ ὀρώμενον, ἀλλ' αἷμα σωτήριον, αἷμα ἅγιον, αἷμα τῶν οὐρανῶν ἅξιον, αἷμα διηνεκῶς τὰ καλὰ τῆς ἐκκλησίας ἄρδον φυτὰ. Εἶδε τὸ αἷμα, καὶ ἔφριξεν ὁ διάβολος· ἀνεμήθησθε γὰρ ἐτέρου αἵματος Δεσποτικοῦ· δι' ἐκεῖνο τὸ αἷμα τοῦτο ἐρῶρευσεν· ἐξ οὗ γὰρ ἐνήγη ἡ πλευρὰ τοῦ Δεσπότου, μυρίας ὀρᾶς λοιπὸν πλευρᾶς νυττομένας». Πρβλ. καὶ τὴ βαπτισματικὴ ἐρμηνεία ὅπως καταγράφεται στὴν ἐξῆς μελέτη: VISONA G., L'interpretazione sacramentale di Io., XIX, 34 nello ps. Ippolito, "In S. Pascha", 53, *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa Firenze* 21 (1985) 357-382, ὅπου τὸ ἐδ. Ἰω. ιθ' 34 ἐρμηνεύεται μὲ βάση τὸ ἐδ. *Ματθ.* γ' 11. Ἔτσι ὑπάρχει παραλληλισμὸς μεταξὺ α) ὕδατος καὶ πνεύματος καὶ β) αἵματος καὶ πυρός.

κλησίας επικεντρώνεται κυρίως σέ θέματα που άφορούν στα κανονικά της όρια και την ιεραρχική της δομή. Η άλλη προσέγγιση, ή του Χρυσοστόμου, όδηγεϊ σέ μία ευρύτερη εκκλησιολογία μνήσεως, στην όποία ή Έκκλησία ευρίσκεται σέ μία συνεχή σταυρο-άναστάσιμη πορεία, όπου μαζί με την Ευχαριστία και άλλες εκφάνσεις τής ζωής τής Έκκλησίας, κυρίως τό Βάπτισμα, συνεπώς και ή τήρηση τών εντολών του Θεού, δηλαδή ή άσκηση (βλ. *Ματθ.* κη' 19-20), ευρίσκουν την όργανική τους θέση.

2. Τό δίλημμα τής άποδοχής τής μιάς έρμηνείας ως όρθής και τής άπορρίψεως τής άλλης ως προβληματικής δέν έχει νά κάνει τόσο με την ένδογενή «άκρίβεια» τής έρμηνευτικής προσεγγίσεως εκάστης όσο με την εκκλησιολογία που, εκ τών προτέρων, έχουμε ένστερνωθεϊ. Ευχάριστη λοιπόν έκκληξη για μιάς άποτέλεσε τó γεγονός ότι ό λειτουργιολόγος άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης γνωρίζει και άποδέχεται και τις δύο⁷⁴! Μπορεί νά συναχθεϊ λοιπόν ότι ή μία δέν άναιρεί κατ' άνάγκη την άλλη, δύναται και νά την συμπληρώνει.

3. Η βεβαία Ευχαριστία (βλ. Ίγνατίου Θεοφόρου, *Πρός Συμωναίους*, η' 1⁷⁵) δέν άυτονομεϊται άπό τó έγκυρο Βάπτισμα (βλ. Ίγνατίου Θεοφόρου, *Πρός Συμωναίους*, η' 2⁷⁶). Ένδιαφέρον έχει τó γεγονός ότι στο *κατά Ίωάννην* ευαγγέλιο, έν άντιδιαστολή πρós τούς συνοπτικούς, δέν γίνεται άναφορά στη σύσταση του μυστηρίου τής Ευχαριστίας αλλά στη νίψη τών ποδιών τών μαθητών, ή όποία σχετίζεται με τó Βάπτισμα (βλ. *Ίω.* ιγ' 10). Στο ευαγγέλιο αυτό ό Χριστός όμιλεϊ έμμέσως περι τής θείας Ευχαριστίας (βλ. ζ' 48 κ. έξ.), αλλά δέν την «τελεϊ», άντιθέτως βαπτίζει (γ' 22: «μετά ταύτα ήλθεν ό Ίησοϋς και οι μαθηταί αυτού εις την Ίουδαϊαν γην, και εκει διέτριβε μετ' αυτών και έβάπτιζεν», πρβλ. *Ίω.* δ' 1-2).

4. Η θεολογική μαρτυρία τής θείας λατρείας, ή *lex orandi*, εϊναι πολυμορφική και σύνθετη, καθώς διάφορες τάσεις και έρμηνευτικές προσεγγίσεις,

74. Βλ. ένδεικτικώς: α) ευχαριστιακή έρμηνεία: (*Πρόθεση*) *Διάλογος*, κεφ. 96· *PG* 155.276A-280C, (ζέον) *Έρμηνεία περι του θείου ναού*, κεφ. 92 και 94· *PG* 155.741B-744A και β) βαπτισματική-ευχαριστιακή έρμηνεία: *Έρμηνεία του ιεροϋ Συμβόλου*· *PG* 155.773D-776A και αυτόθι· *PG* 155.797A.

75. *SC* 10 bis, σ. 138: «Έκεινη βεβαία ευχαριστία ήγγεσθω, ή υπό τον επίσκοπον οϋσα ή ψ̄ αν αυτός επιτρέψη».

76. *SC* 10 bis, σσ. 138-140: «Όπου αν φανή ό επίσκοπος, εκει τó πληθος εστω, ωσπερ όπου αν ή Χριστός Ίησοϋς, εκει ή καθολική εκκλησία. Ουκ εξόν εστιν χωρις του επισκόπου οϋτε βαπτίζουν οϋτε άγάπην ποιείν».

ένιότε αντικρουόμενες, αποτυπώνονται σὲ αὐτήν. Σχετικά μὲ τὸ θέμα μας, γιὰ παράδειγμα, ὅπως ἐκθέσαμε παραπάνω, καὶ οἱ δύο ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις ἐπὶ τοῦ ἐδ. *Ἰω. ιθ'* 34 συνυπάρχουν. Ὁ ἐρευνητὴς καλεῖται νὰ διακρίνει τὶς διάφορες τάσεις καὶ ἐρμηνεῖες καὶ νὰ τὶς ἀξιολογεῖ μὲ βάση τὴν εὐρύτερη πατερικὴ διδασκαλία καὶ τὰ βιβλικὰ δεδομένα, λαβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς λειτουργικῆς πράξεως, ἡ ὁποία διαμορφώνεται σταδιακὰ μέσα σὲ ἓνα συγκεκριμένο πολιτισμικὸ καὶ θεολογικὸ περιβάλλον.

5. Τὸ Βάπτισμα καὶ ἡ Εὐχαριστία εἶναι καὶ τὰ δύο «ἐκκλησιολογικά» μυστήρια, καθὼς πηγάζουν, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή, τὴν πλευρὰ τοῦ νέου Ἀδάμ, δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ.

«Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ἄρα τὴν Ἐκκλησίαν ἐδημιούργησεν ὁ Χριστός, καθάπερ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀδάμ τὴν Εὐάν ἐποίησεν. Διὰ τοῦτο Παῦλός φησιν ἐκ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῶν ὀστέων αὐτοῦ ἐσμεν (βλ. *Ἐφεσ. ε'* 30), τὴν πλευρὰν αἰνιττόμενος. Ὡσπερ γὰρ τότε ἔλαβε τὴν πλευρὰν ὁ Θεός, καὶ ἔπλασε τὴν γυναῖκα, οὕτως ἔδωκεν ἡμῖν αἷμα καὶ ὕδωρ ἐκ τῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, καὶ ἀνέπλασε τὴν Ἐκκλησίαν. Καὶ ὥσπερ τότε ἐν ἐκστάσει ἔλαβε τὴν πλευρὰν καθεύδοντος τοῦ Ἀδάμ, οὕτω καὶ νῦν μετὰ θάνατον τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ δέδωκεν, καὶ ὅπερ τότε ἔκστασις ἦν, τοῦτο νῦν θάνατος»⁷⁷.

77. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὰ ἱερὰ παράλληλα*, τитλ. ζ' (CPG §8056): PG 95.1433CD. Βλ. καὶ τὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 26.